Dr. Ashok Dnyandeo Patil

List of Papers Published in ISSN/ISBN AND UGC Care Listed Journals.

Date 25/1/2023

Sr. No.	Acc.Year	Name of Article a& Page No.	Journal/ Book	College Name	ISSN/ISBN/ UGC Carelist	Impact Factor
1	2012-13	दसरा - मराठे शाहितील वैभवशाली सण Page 05 - 07	Review of Literature International Recognition Research Journal		ISSN-2347-2723	
2		महात्मा गांधीजींचे जनसंघटनाचे तंत्र Page 41-45	Bapu Shivani Publication, Nanded Ussue- I , 2013 Page No. 4		ISBN-978-926500-3-6	
3		मराठे कालीन प्रमुख मर्दानी खेळ Page 30-36	Review of Literature International Recognition Research Journal		ISSN-2347-2723	
4	2013-14	डॉ. जयंत नारळीकर: एक विज्ञान साहित्यिक Page 06 - 09	Murali		ISSN-2250-1649	
5		महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे यांचे सामाजिक कार्य Page 53-59	Adhunik Maharashtrache Shilpkar Vidyavati Prakashan, Latur Issue- I , 2014		ISBN 978-83411	
6	2015-16	दक्षिण कोकणातील धार्मिक मनोरंजन प्रकार : दशावतार Page 1 -5 ,	Vidyavati Prakashan, Latur Issue I, 2015		ISBN-978-93-83411-38-2	
7	2019-20	किर्तन : मध्ययुगीन महाराष्ट्रातील	Research Journey Multidisciplinary International		ISSN-2348-7143	6.261

		अध्यात्मिक मनोरंजनाचा लोकप्रिय प्रकार .Page 481-484	Recognition Research Journal			
8	2019-20	मराठे कालीन होळीच्या सणातील सामाजिक मनोरंजन Page 581-583	Aayushi International Interdisciplinary Research Journal	Kamala COllege Kolhapur	ISSN-2349-368x	6.293
9		कोकणातील स्थलांतर रोखण्यासाठीच्या उपाययोजना (रत्नागिरी सिंधुदुर्ग जिल्ह्यांच्या संदर्भात) Page 121-127	Aayushi International Interdisciplinary Research Journal	MHK COllege Pachal	ISSN-2349-368x	6.293
10	2020-21	कोरोना महामारीच्या पार्श्वभूमीवर प्लेग या साथीच्या आजाराचा इतिहास Page 6-9	Ajanta Peer Reviewed Refereed and UGC Listed Journal		ISSN-2277-5730 **UGC Listed Journal**	6.399
11	2020-22	स्थानिक इतिहास इतिहास लेखनामधील नवीन प्रवाह Page 18-26	Journal of Research and Development		ISSN-2230-9578	5..13
12		स्थानिक इतिहास आणि त्यामधील प्रमुख घटक Page 346-348	Scholarly Research Journal For Interdisciplinary Studies	Lokhmanya Maha. Warora	ISSN 2319-4766	7.380
13		डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि भारतीय संविधान Page254-256	B Adhar Peer-Reviewed & Refreed Indexed	MHK College Pachal	ISSN 2278-9308	7.675
14	2021-22	स्वतंत्र् भारतातील शेतकरी चळवळ	Lulu .Com 3101, Hillsborough St, Raleigh, NC,	Vaibhavwadi College	**E. Book**	

		Page 123-126	27607, United States.			
16 ✓		स्वातंत्र्योत्तर भारतातील शेतकरी चळवळीचा विकास Page 31-35	Sanshodhak	MHK College Pachal	ISSN 2394-5990	UGC Listed Journal
16	2022-23	भारतातील नक्षलवादी चळवळीची समस्या एक अभ्यास	Sanshodhak	MHK College Pachal	ISSN 2394-5990	UGC Listed Journal

ISSN:2347-2723

Vol-I, Issue-II Sept 2013

Review of Literature

International Recognition Multidisciplinary Research Journal

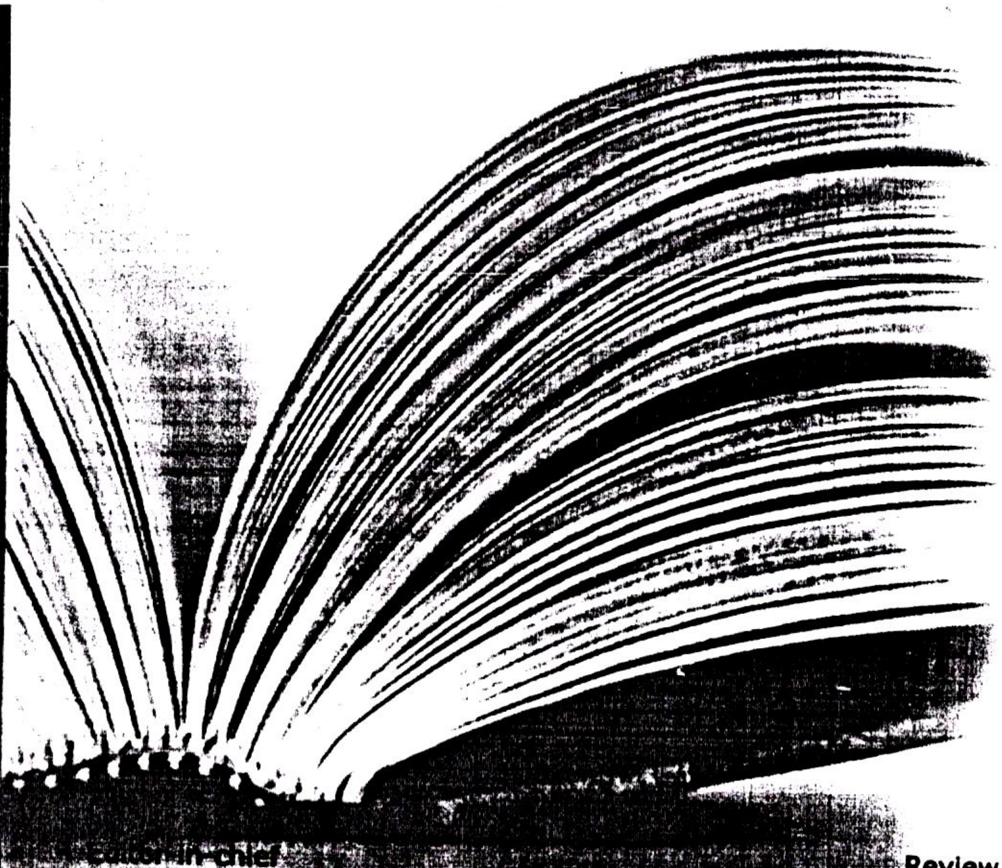

Editor-in-chief
Dr. [illegible]dan Naik

Review Editor
Dr. Arati Nadgouda

REVIEWS OF LITERATURE

Content

ISSN NO:-2347-2723 VOL.I, ISSUE.II/Sept – 2013

Sr. No.	Title and Name of The Author (S)	Page No
1	राधा:अर्थ एवं स्वरूप आशा मणियार	1
2	दसरा – मराठेशाहीतील वैभवशाली सण अशोक ज्ञा. पाटील	5
3	**Experimentation With Language In Indian Writing In English** G.D.Ingale	8
4	**भारताचे अण्वस्त्र धोरण** कदम माधव	13
5	चंदगड तालुक्यातील ऐतिहासिक किल्ले व पर्यटनाच्या संधी ए. डी. कांबळे , टी. एम. पाटील	16
6	**A Review: Role Of Fuzzy Expert System For Prediction Of Election Results** Mastoli Manjiri Mahadev And R.V.Kulkarni	21
7	"श्रीपतराव शिंदे यांचे शेतकरी विषयक विचार व कार्य" सुरवसे नितेश प्रेमनाथ	28
8	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि भूमिहीन चळवळ प्रदीप मोहन कांबळे	31
9	अखिल भारतीय किसान सभा : एक दृष्टीक्षेप आर. यु. घटेकरी	37
10	इंग्रजी कादंबरीचा मराठी कादंबरीवरील परिणाम आशालता नरसयण खोत	41
11	***मराठी नाटक का मसीहा-विजय तेंदुलकर*** नाजीम शेख	47

 ISSN:-2347-2723

श्रीराधा का दार्शनिक स्वरूप प्रकट करते हुए लिखा है,''धर्मों में जिसप्रकार वृंदावनधाम ही सर्वोच्च और सर्वोत्तम है,भगवद रूप का भी जिसप्रकार कृष्ण रूप में ,वृंदावन में ही सर्वपूर्णत्व और सर्वश्रेष्ठत्व है,भगवतभक्ति के रूप में ,उसीप्रकार श्रीराधा का ही सर्वश्रेष्ठत्व है।वृंदावन में श्रीकृष्ण भी जिसप्रकार एक परमतत्व मात्र नहीं हैं,उनके दिव्य वपु सौंदर्य ,माधुर्यादि गुण जिसप्रकार सत्य और नित्य हैं ,श्रीराधा भी उसीप्रकार एक शक्ति तत्व मात्र नहीं हैं ,वे भी सत्य और नित्य विग्रहवती हैं।''[८]

वैज्ञानिक स्वरूप–निगूढ को कृष्ण और प्रकाशवान को शुक्ल कहा जाता है।कृष्णवर्ण के तीन भेद किए गए हैं– अनुपाख्य,अनिरूक्त एवं विरक्त । किसी पदार्थ की पूर्वावस्था अर्थात जब तक वह कारणावस्था में रहता है,उसे विज्ञान की शब्दावली में कृष्णावस्था कहा जाता है एवं जब वह प्रकट हो जाता है,अर्थात उसका रूप स्पष्ट हो जाता है,उसे शुक्लावस्था कहा जाता है विष्णु एवं आद्याशक्ति कृष्ण वर्ण कहलाते हैं।अखिल व्योम को कृष्ण एवं सूर्य प्रकाश की प्रतिमा को राधा माना गया है,क्योंकि 'राध' धातु का अर्थ-सिद्धि होने से,सूर्य प्रकाश में ही सारे कार्य सिद्ध होते हैं–अतः राधा नाम वहां अन्वर्थ है। गिरिधर शर्मा चतुर्वेदी ने कहा है कि ''कृष्ण श्याम तेज हैं,राधा गौर तेज।कृष्ण के अंक में अर्थात श्याम तेजोमय मंडल के बीच में राधा विराजित है ''[८] यह तो सत्य है कि प्रकाश एवं अंधकार,दोनों एक-दूसरे में अनुस्यूत हैं। इसी वैज्ञानिक सिद्धांत को केन्द्र बनाकर चतुर्वेदी जी लिखते हैं–''गौर तेज और श्याम तेज–राधा और कृष्ण अन्योन्य अलिंगितरूप में ही सदा रहते हैं। कभी कृष्ण के अंक में राधा और कभी राधा के आंचल में कृष्ण, इसीसे दोनों एकरूप माने जाते हैं।''[९]

यौगिक स्वरूप–राधा एवं कृष्ण के स्वरूप का वर्णन योग में भी किया गया है। विश्व की गति सदैव नियमबध्द होती है,अतः विद्वानों ने उसका संबंध शाश्वत रास से जोडा है,जो निरंतर ब्रह्म एवं जीव के बीच रूपायित होता रहता है । कृष्ण और राधा इसी योग के दो तत्त्व हैं। पं.बलदेव मिश्र ने कहा है कि,''अनाहत नाद ही भगवान श्रीकृष्ण की वंशी ध्वनी है,अनेक नाडियां ही गोपियां हैं,कुल कुंडलिनी ही श्रीराधा है और मस्तिष्क का सहस्र दल कमल ही वह सुरम्य वृंदावन है,जहां आत्मा और परमात्मा का सुखमय सम्मिलन होता है,तथा जहां पहुंचकर ईश्वरीय विभूति के साथ जीवात्मा की संपूर्ण शक्तियां सुरम्य रास रचती हुई नृत्य किया करती हैं।''[१०]

इसप्रकार भारतीय वांग्मय में राधा विभिन्न स्वरूपों में प्रस्तुत है। धर्म,दर्शन,ज्योतिष आदि से लेकर साहित्य तक में वे विविध रुपों में प्रतिष्ठित हैं वस्तुतः राधा आज धर्म,दर्शन एवं भक्ति के क्षेत्र में विधुध्द आल्हादिनी शक्ति के रूप में विराजमान है,जो आद्याशक्ति है और लीलाहेतु श्रीकृष्ण के साथ ही तद्रूपाभाव में अवतरित हुई है। कृष्ण भक्ति शाखा के प्रत्येक वैष्णव संप्रदाय में उनकी किसी-न-किसी रूप में स्वीकृति है और उनके स्वरूप तथा शक्ति का विवेचन किया गया है।

संदर्भ–

१–भारतीय साधना और सूर साहित्य–डॉ.मुंशीराम शर्मा,पृ.१७५
२–'हिंदु रिलिजन'–प्रो.एच.एच.विल्सन पृ.११
३–श्रीराधा का क्रम विकास,पृ ३
४–भारतीय वान्गमय में राधा –पृ २
५–कल्याण का 'राधांक','श्रीराधा का तात्विक स्वरूप '–श्री हनुमान प्रसाद पोद्दार
६–कल्याण का 'राधांक','आदि शक्ति राधिका '–श्री हनुमान प्रसाद पोद्दार पृ.१११
७–श्रीराधा का क्रम विकास,पृ.२००–२०१
८–पोद्दार अभिनंदन ग्रंथ–गिरिधर शर्मा चतुर्वेदी,पृ.६३२
९–पोद्दार अभिनंदन ग्रंथ–गिरिधर शर्मा चतुर्वेदी,पृ.६३३
१०–कल्याण 'कृष्णांक',पं बलदेव मिश्र,पृ.१९४

 ISSN:-2347-2723

दसरा – मराठेशाहीतील वैभवशाली सण

अशोक ज्ञा. पाटील,
श्री. एम. एच. खापणे महाविद्यालय,पाचल, ता. राजापूर, जि. रत्नागिरी.

प्रास्ताविक :

भारताच्या वेगवेगळ्या प्रांतामध्ये वेगवेगळे सण साजरे केले जातात. त्यापैकी दसरा किंवा विजयादशमी हा सण मोठ्या आनंदाने सर्वत्र साजरा करण्याची परंपरा आहे. मराठेशाहीच्या काळात महाराष्ट्रात होळी आणि दसरा या सणांना अतिशय महत्व प्राप्त झाले होते. होळी हा समाजाच्या ख्यालीखुशालीचा व करमणुकीचा प्रतिक असणारा तर दसरा हा त्याच्या पराक्रमाचे प्रतिक असणारा सण होता. या सणाला अनेक प्राचीन संदर्भ आहेत. प्रजेवर अनन्वित अत्याचार करणाऱ्या दृष्ट राक्षसाच्या संहार करण्यासाठी दुर्गामातेने रणचंडीकेचा अवतार घेतला आणि एकाएकाला ठार केले. त्यापैकी महिषासुर राक्षस या दिवशी मारला म्हणून हा दिवस 'विजयोतसव' म्हणून साजरा केला जातो. असेही सांगितले जाते की, प्रभु रामचंद्रानी अन्यायी रावणाचा नि:पात करण्याचा निश्चय करुन, याच दिवशी शमी वृक्षाचे पूजन करुन, लंकेच्या स्वारीला प्रस्थान केले होते.[१] दुसऱ्या एका कथेनुसार अज्ञातवास संपल्यावर पांडवानी शमीच्या झाडावर ठेवलेली आपली शस्त्रे या दसऱ्याच्या दिवशीच काढून पुन्हा हाती घेतली व भारतीय युद्धामध्ये विजय मिळविला. या जरी पौराणिक कथा असल्या तरी त्यामधून हा सण केवळ उत्सव म्हणून साजरा करण्याचा नसून तो समाजातील क्षारपरंपरेशी व क्षत्रियांच्या कर्तव्यकर्माशी निगडीत होता.

शिवकाळ व पेशवेकाळातील दसरा–

शिवकाळ व पेशवेकाळ हा उत्सव अतिशय थाटात साजरा केला जात होता. श्री रामचंद्रांनी रावणाच्या मोहिमेवर या दिवशी प्रस्थान केल्याचे स्मरण ठेऊन मराठे आपल्या शत्रूचे दमन करण्यासाठी व प्रदेश जिंकण्यासाठी या शुभदिनी मोहिमेला प्रस्थान करु लागले. शिवकाळातील व पेशवेकाळातील अनेक मोहिमांची सुरुवात दसऱ्याच्या वेळी झाल्याचे स्पष्ट होते.[२] यावेळी प्रत्येक ग्रामदेवतेच्या मंदिरामध्ये दसरा साजरा केला जात असून गावातील सर्व

लोक या उत्सवामध्ये सहभागी होत. दसऱ्यानिमित्त ग्रामदेवतेची सवाद्य मिरवणूक काढली जात असे. गावातील कांही लोक आणि विशेषकरुन स्त्रिया नऊ दिवस उपवास करीत. नवरात्रीनिमीत्त मंदिरामध्ये भजन, कथा, किर्तन व गोंधळ असे कार्यक्रम चालत असत, इ.स. १९७०–९१ मध्ये काशीनाथ उपाध्याय नावाच्या पुण्यातील ब्राम्हणाने धर्मसिंधु नावाचा धर्मशास्त्रावरील ग्रंथ लिहिला असून त्यामध्ये त्याने तत्कालीन दसऱ्याचे वर्णन केले आहे.[३] त्या ग्रंथानुसार त्यावेळी शमी वृक्षाची पाने सोने म्हणून वाटणे आणि सिमोल्लंघन करणे ही प्रथा महाराष्ट्रासह राजस्थान व बडोद्यामध्ये होती. यादिवशी रजपूतामध्ये तोफांची पूजा करणे या गोष्टीला अतिशय महत्व होते.[४] महाराष्ट्रातील लोकही यादिवशी शस्त्रपूजन करत असत.

शिवकाळात राजधानीत विजयादशमीचा दरबार भरवला जात असे. त्यावेळी छत्रपतींना मुजरे व नजरा दिल्या जात असत. तसेच छत्रपतीकडूनही कर्तबगार सरदारांचा यावेळी सन्मान केला जात होता. याचवेळी परमुलखावरील स्वाऱ्यांची घोषणा केली जात होती. पुढे पेशवेकालखंडात छत्रपतीऐवजी पेशव्यांचे स्थानमहात्म्य जसे वाढले तसे दसऱ्याचे महत्वही वाढतच गेले. पावसाळा संपताच पेशव्यांचे सरदार पुण्याला गोळा होत. दसऱ्याचे सिमोल्लंघन करुन स्वाऱ्या दसऱ्याच्या मुहुर्तावर बाहेर पडत. या मुहुर्तावरील त्यांची श्रध्दा रणांगणावर त्यांचे नितीधैर्य वाढवणारी होती. शिवाजी महाराजांनी सुरु

ISSN:-2347-2723

केलेल्या या क्षारपंरपरेची जोपासना पुढे मराठ्यांच्या कित्येक पिढ्यांनी केली, त्यामुळे मराठ्यांना आपली सत्ता लाहोर मुलतानपर्यंत वाढविता आली. दसरा सणाची सुरुवात घटस्थापनेने होत असून त्याचा समारोप सिमोल्लंघनाने होत असे. त्यामुळे हा सण दहा दिवस चालत असे. अश्विन शुध्द प्रतिपदा ते नवमी असे नऊ दिवस नवरात्र उत्सव [५] आणि दहाव्या दिवशी विजयादशमी असे या उत्सवाचे स्वरुप असे. पहिल्या नऊ दिवसात कथा, किर्तन गोंधळ अशा कार्यक्रमांनी वातावरण भक्तीमय होऊन जात होते.[६] दसऱ्यावेळी बळी देण्याची प्रथा पेशवेकाळात प्रचलीत होती. अनेक ठिकाणी बकऱ्यांचा बळी देवीला दिला जात असे.[७] बळी दिलेल्या बकऱ्याचे मांस वाटले जात असे. सिमोल्लंघनानंतर होणाऱ्या कार्यक्रमात पेशव्यांना नजराणा दिला जात असे. त्याचबरोबर पेशवे देखील अनेक सरदारांचा मानाचा पोषाख देऊन त्यांच्या कामगिरीचा गौरव करीत असत.[८]

मराठ्यांचे छत्रपती शाहू यांची गादी सातारा येथे होती. येथे अदालत वाड्याच्या शेजारी असणारी रंगमहाल ही वास्तू मनोरंजनाच्या कार्यक्रमासाठी वापरली जात होती. या इमारतरच्या वरच्या उंच मजल्यावर राणीसाठी मनोरंजनाचा कार्यक्रम पाहण्यासाठी स्वतंत्र कक्ष होता तर खालच्या मजल्यावर इतर लोकांनी मनोरंजनाचा कार्यक्रम पाहण्याची व्यवस्था होती. या इमारतीसमोर असणाऱ्या मोकळ्या मैदानाचा उपयोग मनोरंजनाच्या कार्यक्रमासाठी केला जात होता. दसऱ्यादिवशी सोने स्वीकारण्यासाठी राजकुटुंबिय याच वाड्याचा उपयोग करीत असत. यादिवशी आणि इतर समारंभाचे दिवशी महत्वाचे खेळाचे सामने भरविले जात असत. त्यामध्ये जिंकणाऱ्या राजकुटुंबाच्या हस्ते इनाम व बक्षिसे दिली जात असत.[९]

सवाई माधवरावाच्या काळात मराठी साम्राज्याने पुन्हा एकदा परमोच्च बिंदू गाठला होता. त्यावेळच्या दसरा समारंभाचे वर्णन सर जॉन माल्कम याने लिहून ठेवले आहे. तो म्हणतो, ''नवरात्र संपून दसऱ्याच्या दहाव्या दिवशी शिलंगणाचा मोठा समारंभ असतो. त्यावेळी तमाम मराठी फौज साऱ्या वैभवानिशी पहावयास मिळते. सारे सरदार, शिलेदार, दरकदार, एकांडे शिपाई, पायदळ, तोफा सर्व सजून स्वारीस निघतात. मराठ्यासारखे घोड्यावर बसणारे बाळाभ्यासी तेच! काय ती त्यांची उमदी घोडी! त्यावर तऱ्हेतऱ्हेचे साज घातलेले आणि बहुमोल पोषाख करुन त्यावर बसलेले उमदे मराठी शिलेदार त्या गर्दीतही लीलेने आपआपल्या घोड्यांकडून विविध कसरती करीत चालतात; त्याचे वर्णन काय करावे! नानाविध रंगाच्या पोषाखांना आणि हजारो जरीलग्याच्या उजाळ्यांनी लाटा उठल्याप्रमाणे डहुळलेला तो समुदायसमुद्र पाहुन दृष्टिचे पारणे फिटल्यासारखे वाटते. नौबती, नगारे, तुडुम—ताशे, मर्फे, झांजा, तंबूर, ढोल आणि लेझिमा या जयवाद्यांनी वातावरण धुंद झालेले असते. खास पेशव्यांची स्वारी रुप्याच्या अंबारीत स्वार झालेली असते. मागे इतर मोठमोठे मानकरी आपआपल्या सजवलेल्या घोड्यावरुन हत्यारे परजीत चाललेली असतात. शिलंगणाची ही स्वारी मोठ्या समारंभाने पुण्यानजीक एखाद्या विविक्षीत ठिकाणी सायंकाळी जाऊन पोचते. तेथे खासा पेशवा आधी शमीपूजन करतो. तसेच शेजारीच एक शेत मुद्दाम् राखून ठेवलेले असते. त्यातील कणसे पेशवा खुडतो. ते होताच मग त्याठिकाणी सोने लुटण्यासाठी व कणसे लुटण्यासाठी एकच सर्वांचा तोबा होऊन जातो. पेशव्याने शमीची पाने खुडताच सगळीकडून तोफांचे व बंदूकीचे आवाज होऊ लागतात. अशा रितीने समारंभ उरकल्यावर अंधार पडल्यावर स्वारी परतते; यावेळी हजारो चंद्रज्योती आणि महताफा पाजळत असतात. त्यांचा दिवसासारखा लख्ख प्रकाश पडलेला असतो. गर्दी इतकी झालेली असते की 'झुगारील्या जरी वरुनी ताट तरि ते खाली पडेना'. म्हणजे बत्ताशाचे ताट वरुन फेकले तरी एकही बत्तासा खाली पडणे शक्य नाही, इतके माणसाला माणूस भिडले.''[१०] पेशव्यांची स्वारी शनिवार वाड्यात परतल्यावर दरबार होत असे. त्यावेळी शाहीर आपल्या नव्या पोवाड्यांचे गायन दरबारात करुन पेशव्यांकडून बक्षिस मिळवत. दसऱ्यानिमीत्त सर्व लहानमोठे सरदार पेशव्यांना नजराणा करीत. त्यानंतर पेशव्यांकडूनही अनेक सरदारांना बहुमानाचा पोषाख, पालखी , दिवट्या व अफ्तगिरी देऊन त्यांचा गौरव केला जाई. सवाई माधवराव पेशव्यांनी इ.स. १७९४ मध्ये दसरा दसरा दरबारावेळी आपल्या प्रजेतील सन्माननीय मंडळींना सन्मानार्थ जो पोशाख पंदान केला,त्यासाठी २,२०,१४४ यप्ये खर्च होते.[११] दसऱ्यादिवशी मानयन्मान करण्याची ही पध्दत पेशवाईच्या अस्तापर्यंत (१८१८) सुरू होती.

ISSN:-2347-2723

पुढे ब्रीटीशानी ही पध्दत चालू ठेवली,मात्र ती त्यांच्या राजाच्या किंवा राणींच्या वाढदिवसाला,अशा प्रकारचा दरबार भरवुन मान्यवरांचा सत्कार समारंभ होत असे. पेशवेकाळात दसऱ्याच्या सणानिमित्त अनेक लष्करी पध्दतीचे खेळ आणि स्पर्धा यांचे आयोलन ही कलंजात होते. त्याना जनतेचा चांगला प्रतिसाद लाभत असे. त्याच पध्दतीच्या स्पर्धा पुढे ब्रिटीशोनीही आपल्या समारीाच्या निमित्ताने चालू ठेवल्या होत्या.

पेशव्याप्रमाणेच त्यांच्या अनेक सरदारांकडे दसरा साजरा केला जात होता.दौलतराव शिंद्याची सिमालंघनाची मिरवणूकही पेशव्याप्रमाणेच थाटामाटामध्ये निघत असे.दुसऱ्या बाजीरावाच्या काळात विलयादशमी दरबारी थाटमाट, नाचगाणे व भव्य मिरवणूक एवढया पुरतीच मर्यादित झाली. पुढे इग्रजांनी जरी मराठी राज्य खालसा केले तरी विजया दशमीच्या दसबार हे मराठी संस्कृतीचे इतके अविभाज्य अंग होते की, ते इंग्रजासारख्या परक्या राज्यर्त्यांसही या मराठी परंपरेचा मान राखावा लागला होता.[१२]

१ .डॉ. पवार जयसिंगराव, मराठी शाहीचे अंतरंग, पृ. ७४
२. कित्ता, पृ. ७५.८१
३ काणे पा.वा.,हिस्ट्री ऑफ धर्मशाळा, भा. १ पृ १९२
४ जंम्स टोड, अॅलन अॅन्ड औटक्विटीज ऑफ राजस्थान ख.२, पृ. ६८५
५गर्गे स.मा.(संपा), कावीर रियासतीची कागदपे, खं. ३ ले १९५
६ सरदेसाई गो.स., पेशवा दप्तरातून निवडलेले कागद, ख. ४५ ले. ६
७ कित्ता, ले ६
८ कित्ता, ले.,१३
९ महाराष्ट्र स्टेट गॅझेटर ऑफ सातारा डिस्ट्रिक्ट, ८९४.८९५
१० केळकर यं.न., मराठेशाहीतील वेधक, पृ. १२७-१२८
११ पारसनिस द.ब.,अनु. डॉ. देशपांडे सुरेश, पेशवेकालीन पुणे, पृ. ९७
१२ डॉ. पवार जयसिंगराव, पूर्वोक्त , पृ.८१

BAPU
(Shodhnibhandh -sangraha

बापू

(शोधनिबंध-संग्रह)

संपादक :- प्रा.ताडेराव डी.बी.

ISBN 978-81-926500-3-6

प्रकाशक व मुद्रक -

विजय टेकवार

शिवानी प्रकाशन

ऋतुराज फलॉट नं.७५

गांधीनगर नांदेड

मोबाईल नं. ९७६३३४०६५९

© सर्व हक्क संपादकीय

मुखपृष्ट - संतोष घोंगडे

अक्षर जुळणी - संजय गवलवाड

प्रथमावृत्ती - २ ऑक्टो.२०१३

मूल्य - ७० रुपये

बापू या संपादीत ग्रंथातील सर्व लेखन, आणि मते संबंधित संशोधकांची असून त्या संबंधी संपादक, संपादक मंडळ,प्रकाशक,मुद्रक व वितरक सहमत असतीलच असे नव्हे.

संपादकीय........

बापु हा संपादकीय ग्रंथ वाचक वर्गाच्या हाती देताना मला अतिशय आनंद होत आहे. हा ग्रंथ संपादीत करण्याचा माझा उद्देश विद्यापीटीय स्तरावर अध्यापन करणाऱ्या संशोधकना आंतरविद्याशाखीय अध्यापनाची दिशा प्राप्त व्हावी आणि आंतरविद्याशाखीय अभ्यासातुन ज्ञानाचे आणि धारणाचे जतन संरक्षण ,संवर्धन व्हावे हा आहे. कारण आजच्या काळात विविध घटकांच्या मुळाशी असलेल्या संकल्पनाची व निश्चित सुत्राची मांडणी करण्याच्या दृष्टिने संशोधकानी आंतरविद्याशाखीय दृष्टिकोन स्विकारने गरजेचे आहे. जेणे करुन महात्मा गांधीच्या जीवनातील मुळ संकल्पना स्पष्ट होतील व त्यांचे उपयोजन शैक्षणिक स्तर वर झाल्याने आंतरविद्याशाखेचे एक नवे दालन भावी पिढासाठी खुले केल्याचे समाधान मिळेल.कारण वार्धव्याकडे वाटचाल करतानां महात्मा गांधीनी केलेले सत्याचे प्रयोग लैंगीकते बद्दल असणारी त्यांची आसक्ती या बाबतच्या स्वत:हा बद्दल असणाऱ्या उनिवा दूर करण्यासाठी त्यांनी केलेले प्रयोग याकडे आजही समाजातील विद्याविभूषित वर्ग गांधीकडे कुलशिल दृष्टिने बघतो मग सर्वसामान्याचे काय ? यासर्वावरुन गांधीच्या जीवनातील अनेक महत्त्वपूर्ण पैलूवर प्रकाश पडने गरजेचे आहे.

आजच्या काळात शैक्षणिक परंपरेत असणारी विषयाची पारंपारिक चौकट दूर करण्याची निकड संशोधक व अभ्यासक यांना भासु लागली आहे.कारण कोणताही विषय किंवा एखादे अभ्यास क्षेत्र एखाद्या समस्येच्या बाबतीत समाधान करु शकत नाही त्यासाठी आंतरविद्याशाखीय संशोधन पध्दतीने संशोधन करणे गरजेचे आहे. या संपादकीय ग्रंथाच्या माध्यमातुन राष्ट्रपिता महात्मा गांधी यांच्या जीवनातील अनेक महत्त्वपूर्ण पैलूवर संशोधकांनी प्रकाश टाकला आहे या सर्वांतुन हा ग्रंथ साकार झाला याचे मला समाधान वाटते.

हा ग्रंथ संपादित करण्याला पुरेसा वेळ मिळाला नाही .तरीही तो अधिकाधिक चांगला आशयपूर्ण करण्याचा मी कसोशिने प्रयत्न केला आहे.यासाटी माझे मार्गदर्शक डॉ.उत्तम हनवते यांचे मौलाचे मार्गदर्शन लाभले आहे तरीही यामध्ये अनावधानाने ज्या काही चुका उणिवा असतील त्या अभ्यासकांनी ,वाचकांनी माझ्या निदर्शनास आणून दिल्यास पुढील अंकात त्या टाळण्याचे अभिवचन देतो.वाचकवर्ग या ग्रंथाचे स्वागत करतील अशी आशा बाळगतो.

संपादक,

अनुक्रमणिका

१. महात्मा गांधी यांचे स्त्रीमुक्ती विषयक विचार ५
प्रा. सोमनाथ डी. कदम

२. म.गांधी यांच्या विचारांची ऐतिहासिक प्रासंगिकता १२
प्रा.जयसिंग रोडबा राठोड

३ महात्मा गांधीं यांची ग्रामस्वराज्य संकल्पना १६
सविता रावण सिरसट

४.महात्मा गांधीजी व शेतकरी चळवळ....................................१९
पंचशिला भिमराव बडूरकर, गौतम कबीरदास होनवडजकर

५. राष्ट्रपिता महात्मा गांधीचे आर्थिक विचार २६
प्रा. देविदास विक्रम हारगिले, डॉ. एम. आर. खोत

६. महात्मा गांधी व डॉ.आंबेडकर संबंध:विशेष संदर्भ महाडचा सत्याग्रह ३३
गित्ते सुनिता हनुमंतराव

७. महात्मा गांधी आणि अस्पृश्यता निवारण ३७
प्रा. मिलींद बाबुराव थोरात

८. महात्मा गांधीजींचे जन-संघटनाचे तंत्र ४१
[illegible] पाटील अशोक ज्ञा.

९. कल्याणकारी अर्थशास्त्र" विषयी महात्मा गांधी यांचे विचार ४६
[illegible] सुकुमार श्रीपाल शिंदे

१०. 'महात्मा गांधीचे आर्थिक विचार ' - एक चीतंन ४९
[illegible] मुजळगेकर

११. महात्मा गांधीचे आर्थिक विचार ५४
[illegible] एस.यू.

१२. गांधीवादाची दुसरी बाजू ५८
[illegible] डॉ. पाटील व्ही.ए.

१३. हिंदी साहित्य में गांधीवादी प्रेरणा ६३
[illegible]

१४. महात्मा गांधी एक युगपुरुष - प्रा.भुमरे पी.एम....................................६९

१५.Civil Obedience Movement and Satyagraha in Konkan ७३
Prin Dr. V. A. Patil

१६. *Implied Humanism in Gandhin Principles: Truth and Nonvilence*....७६
prof.Prafull H. Ingole. Prof. Ganesh M. Andhale

१. महात्मा गांधी यांचे स्त्रीमुक्ती विषयक विचार

प्रा. सोमनाथ डी. कदम

सहाय्यक प्राध्यापक, इतिहास विभाग-
कणकवली कॉलेज कणकवली

चलभाष - ९४२३७३१३८२

e-mailid - Somnathdkadam@Rediffmail.com

History is Social changes of status of individnals casts, tribes, women and institutional [illegible]" अशी इतिहासाची व्याख्या डॉ. सतिश बजाज यांनी Recent Trands in historiography [illegible] केलेली आहे. अर्थात इतिहासाच्या आधुनिक लेखन प्रवाहात स्त्रीवाद, उपेक्षित जाती [illegible] व संस्था यांचा अभ्यास केंद्रबिंदु ठरत चालला आहे. कोणत्याही समाजाची जीवन पध्दती किंवा संस्कृती ही त्या समाजात स्त्रीचे स्थान कोणत्या दर्जाचे आहे यावर ठरविली जाते. स्त्रियांचा दर्जा ठरविताना तत्कालिन समाजाचे नेतृत्व करणारे विचारवंत नेते, राजकर्ते तसेच अस्तित्वात असलेल्या सामाजिक संस्थांच्या भूमिकेवर प्रकाश पाडणे महत्त्वाचे असते.

आधुनिक काळात वंचितांचा इतिहास, स्थानिक इतिहास आणि स्त्रियांचा इतिहास किंवा स्त्रीवाद या संकल्पना लोकप्रिय होत आहेत. सुप्रसिध्द इतिहासकार लेंडागार्डन यांच्या मते स्त्रियांचे दुय्यमत्त्व आणि त्यासाठी कराव्या लागणाऱ्या संघर्षाचे विश्लेषण म्हणजेच स्त्रीवाद होय.[१] स्त्रीवाद म्हणजेच समाजात स्त्रियांना पार पाडाव्या लागणाऱ्या प्रत्येक भूमिकेत स्वातंत्र्य आणि समता अपेक्षित असून प्रत्येक क्षेत्रात समान दृष्टिकोन, स्वतःची जीवन पद्धती आणि व्यवसाय निवडीचे पूर्ण स्वातंत्र्य स्त्रियांना असले पाहिजे. असा सर्वमान्य विचार म्हणजे स्त्रीवाद होय.

भारतात स्त्रीवादाचा विचार १९ व्या शतकात प्रभावीपणे रुजला याचे महत्त्वाचे कारण म्हणजे भारतातील समाज सुधारकांनी केलेली जनजागृती हे होय. स्त्रियांच्या मुक्ततेसाठी आचार आणि विचाराने कार्य केलेल्या समाजसुधारकांमध्ये राजा राम मोहन रॉय,महात्मा ज्योतिबा फुले, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, महात्मा गांधी, विठ्ठल रामजी शिंदे, महर्षी कर्वे, स्वामी विवेकानंद, अशा महापुरुषांची फार मोठी साखळी दिसुन येते. कारण समकालीन कालखंडापर्यंत भारतात स्त्रीमुक्तीची चळवळ जी गतिमान झाली त्याला भारतातील विभिन्न चळवळीचे नेतृत्त्व आणि कार्य यांछच फार मोठा हातभार लागलेला आहे.[३] राष्ट्रपिता महात्मा गांधी यांचे स्त्रीमुक्ती विषयक विचार हा या स्त्रीमुक्तीचा एक मार्गदर्शक पैलुच म्हणावा लागेल. भारताचे राष्ट्रपिता,

संदर्भ ग्रंथ :

१. किंकर रॉय (Ed.) गांधी नावाचे महात्मा, प्रथमावृत्ती, पुणे, डायमंड पब्लीकेशन, जानेवारी २०१२.

२. हरिश कुमार, गांधी : सामाजिक, राजनैतिक विचार, प्रकाशन, दरिया गंज, नई दिल्ली, अर्जुन पब्लीशींग हाऊस, २००६.

३. डॉ. पाटील वा. भा., आधुनिक भारतीय राजकीय विचारवंत भाग - २, जळगांव, प्रशांत पब्लीकेशन्स, प्रथमावृत्ती, २००९.

८ महात्मा गांधीजींचे जन-संघटनाचे तंत्र

प्रा.पाटील अशोक ज्ञा.

इतिहास विभाग

श्री. एम्.एच्.के. महाविद्यालय पाचल

ता. राजापुर जि.रत्नागिरी

मो. नं. 9423831812

[illegible] :-

[illegible] **१ ऑगस्ट** १९२० रोजी लो.टिळक यांचा मृत्यू झाला आणि कॉंग्रेसच्या [illegible] **राजकरणाची** अखेर झाली. त्यापूर्वीच न्या.गोखले आणि फिरोजशहा [illegible] **निधनामुळे** नेमस्तांचे राजकारण संपले होते. टिळकांच्या निधनानंतर [illegible] **स्वतंत्र्यलढ्याचे** नेतृत्व म.गांधीजींकडे आले आणि त्यांनी आपल्या [illegible] **कर्तबगारीवर** भारताला स्वातंत्र्य मिळवून दिले. परतंत्र्याच्या अंधकारात [illegible] **राहिलेल्या** राष्ट्राला निःशस्त्राच्या मार्गाने स्वातंत्र्याची प्राप्ती करुन [illegible] **एक** नवीन आदर्श दाखवून दिला. भारतीय इतिहासामध्ये त्यांची [illegible] **'गांधीयुग'** म्हणून ओळखली जाते.

[illegible] **बनारस** विद्यापिठामध्ये म.गांधीजींनी केलेल्या भाषणाने सामान्य भारतीय [illegible] **विलक्षण** रितीने त्यांच्याकडे आकर्षित झाले. या विद्यापिठाच्या [illegible] **त्यांनी** तत्कालीन भारतातील पुढारी व इंग्रज अधिकारी यांच्यासमोर [illegible] **केले होते**. त्यामध्ये ते म्हणाले की, 'हे पुढारी काय करतील याकडे [illegible] **लक्ष** नसून देशातील विद्यार्थी आणि सामान्य जनता काय करणार [illegible] **याकडे माझे** लक्ष आहे' अशा प्रकारे त्यांनी सुरुवातीलाच जन-संघटनांची [illegible] **दिलेली दिसून** येते. गांधीयुगातील सर्व राजकीय घटनांचे मूल्यमापन [illegible] **असे लक्षात** येते की, त्यांनी प्रत्येक आंदोलनामध्ये जनतेचा सहभाग [illegible] **पाहिजे** असे धोरण ठेवले होते. जनता ज्यावेळी स्वातंत्र्यलढ्यामध्ये [illegible] **तेव्हाच देश** स्वतंत्र होईल असा त्यांचा विश्वास होता. जानेवारी १९१५ [illegible] **ते जेव्हा भारतात** आले त्यावेळी ते लगेचच राजकाणारत उतरले नाहीत. [illegible] **यांच्या** सल्ल्यानुसार देशभर भ्रमंती करुन भारतीयांच्या सामाजिक, [illegible] **व राजकीय** परिस्थितीचे निरीक्षण केले. आपल्या देशाला स्वराज्याचहक्क [illegible] **शिवाय** लोकांचा अभ्युदय होणार नाही याची त्यांना पूर्ण जाणीव

झाली. स्वराज्य प्राप्तीसाठी काँग्रेस या मोठ्या राजकीय संस्थेचे धोरण त्यां
नव्हते. त्यामुळे जन-संघटन अत्यावश्यक असल्याचे त्यांचे मत तयार
झाले होते. पुढील काळात जरी त्यांच्याकडे काँग्रेसचे नेतृत्व आले तरी त्यां
राष्ट्रीय आंदोलनाची व्याप्ती वाढविण्यासाठी जनं-संघटनाला महत्त्व दिले. जन
संघटनाचे तंत्र विकसित करण्यासाठी त्यांनी पुढील मार्गाचा अवलंब केला.

१) सत्याग्रह -

महात्मा गांधीजींनी दक्षिण आफ्रिकेत जुलमी, वंशद्वेषी व अत्याचा सरकार विरुद्ध लढा दिला व यश मिळवले. अन्यायाविरुद्ध शांततामय मार्गा लढा देण्याचे त्यांनी स्वत:चे असे तंत्र विकसीत केले ते म्हणजे सत्याग्रह हो सत्याग्रह हा संस्कृत भाषेतील शब्द असून तो 'सत्य' व 'आग्रह' या दो शब्दापांसून तयार झाला आहे. त्याचा अर्थ सत्यासाठी आग्रह करणे असा होत सत्य आणि अहिंसा या दोन सिद्धांतावर त्यांची सत्याग्रहाची चळवळ आधारी होती. दक्षिण आफ्रिकेत या तंत्राने यश मिळाल्यामुळे त्यांनी भारतात आल्यानं सुरवातीला जनतेचा सहभाग वाढविणारी सत्याग्रह चळवळ सुरु केली. भारती लोकांसाठीचा पहिला सत्याग्रह फिजी बेटावर काम करणाऱ्या हिंदी मजूरांसा करुन त्यांना न्याय मिळवून दिला. भारतभूमीवर सत्याग्रहाचा पहीला प्रयो चंपारण्यामध्ये केला. तेथील मजुरांवर होणारा अन्याय दूर करणारा काय त्यामुळे सरकारला करावा लागला. या सत्याग्रहामुळे गांधीजींच्या भारताती राजकीय जीवनाला प्रारंभ झाला. अहमदाबाद येथील गिरणी कामगारांच संपामध्ये भाग घेऊन त्यांनी आयुष्यातील पहिला उपोषण सत्याग्रह केला. चौथ्या दिवशी यशस्वी होऊन कामगारांचा पगार ३५ टक्कने वाढला. खे जिल्ह्यातील आवर्षणग्रस्त शेतकऱ्यांना जमिन महसुल भरण्याची सक्ती सरक करत होते. महसुलामध्ये सवलत मिळावी म्हणून शेतकरी प्रयत्नशील हो मात्र इंग्रज सरकार त्यांना दाद देत नव्हते. त्यामुळे गांधीजींनी खेड ये सत्याग्रह करुन शेतकऱ्यांना सवलत मिळवून दिली.यावेळी सर्व उपाय कर देखील सरकार लोकांच्या मागण्यांकडे दुर्लक्ष करते त्यावेळी शेवटचा उपा म्हणून सत्याग्रहाचा मार्ग धरावा असे गांधीजींनी सांगितले. सत्याग्रह सु करण्यापुर्वी जनमत तयार करुन घ्यावे. एकदा सत्याग्रहाला सुरुवात केली उद्देश पूर्ण होईपर्यंत तो चालू ठेवावा असे त्यांचे मत होते. सत्याग्रहाच तंत्रामुळे भारतातील मजुर कामगार व शेतकरी वर्ग गांधीजींच्या पाठीशी उ राहिला आणि त्याचा स्वातंत्र्य चळवळीसाठी उपयोग करुन घेता आला.

असहकार :-

गांधीजींनी भारतीय जनतेला अंहिसेच्या मार्गाने जाणारे असहकार हे ... दिले होते. जनतेच्या सहकार्याशिवाय कोणताही निरंकुश सत्ताधिश ... च्या किंवा सामर्थ्याच्या जोरावर जास्त काळ राज्य करु शकत ... त्यांचे मत होते. त्यामुळे जर इंग्रज सरकारला भारतीय जनतेने ... सहकार्य केले नाही, तर ते आपला देश सोडून जातील, असे त्यांना ... व आंदोलनाचे महत्त्व काँग्रेस नेत्यांना पटवून देताना ते म्हणतात ... चळवळीच्या निमित्ताने हिंदु, मुस्लिम, शिख, ख्रिश्चन, शेतकरी, ... स्त्रीया, मुले व विद्यार्थी इ. समाजातील सर्व घटकांना आपल्या ... ब्रिटीश वसाहतीविरुद्ध लढावे लागेल याची जाणीव त्यांच्यात निर्माण ... हिंदी जनता आपला असंतोष प्रकट करण्यास आतुर झाली आहे ... काँग्रेस नेत्यांना सांगितल्यामुळे काँग्रेसला असहकार चळवळ हाती ... नव्हती.

... असहकार चळवळ सुरु करण्याचा निर्णय घेऊन काँग्रेसने आपल्या ... मुलभूत स्वरुपाचा फरक घडवून आणला. त्यांनी सुधारणा राबविण्याचे ... आणि बहुजन समाजाच्या चळवळीचे पुढारपण करण्याचे ठरविले. ... बहुजन समाजाला राष्ट्रीय चळवळीत आणण्याचे श्रेय गांधीजींना द्यावे ... चळवळीने हरताळ, धरणे, सामाजिक व आर्थिक बहिष्कार असा ... हाती घेतल्याने मोठ्या प्रमाणात लोक सहभागी झाले. अहिंसेच्या ... चाललेली चळवळ हिंसक बनल्यामुळे त्यांनी ती बंद केली. त्याबद्दल ... नेत्यांनी गांधींना पत्रे पाठवून संताप व्यक्त केला. अशावेळी ... मात्र त्या पत्रांना शांतरीतीने उत्तर पाठविले. खरे पाहता काँग्रेस ... ही चळवळ बंद पाडावयाची होती. कारण त्यांना बहुजन समाजाच्या ... भिती वाटत होती. त्यांचे कारण म्हणजे ज्या श्रीमंत लोकांशी ... हितसंबंध जखडले होते त्यांच्या हिताला अशा आंदोलनाने धक्का ... संभव होता.

... :-

... गांधीजींनी आपल्या वैयक्तिक आणि सार्वजनिक जीवनात सत्य आणि ... तत्वांना अतिशय महत्त्व दिले होते. त्यामुळे भारतीय जनतेला ... करण्यासाठी अंहिसा या तत्त्वाचा त्यांनी चांगला उपयोग केला. ... मार्गाने जाणारा आपल्या शत्रूवर देखील प्रेम करतो असे त्यांचे मत ... अहिंसा म्हणजे भ्याडाचा किंवा नेभळटपणाचा मार्ग नव्हे. मृत्यूला सामोर

जाणाऱ्या शूराचा ना मार्ग आहे. हाती शस्त्र घेऊन जो मृत्यूमुखी पडतो. तो निःसंशय शूर आहे. परंतु जराही कच न खाता किंवा बोट देखील न उचलता जो मृत्यूला सामोरा जातो, तो अधिक शूर म्हटला पाहिजे. तुम्ही नामर्दपणावर अहिंसेचे अस्तर चढविण्यापेक्षा तुमच्या मनात जर खरोखरच हिंसा धगधगत असेल तर हिंसेचे आचरण करणे अधिक चांगले असे मी बिनदिक्कत सांगेन. नामर्दपणापेक्षा हिंसा केव्हाही श्रेयस्कर. असे मानणारे गांधीजी असल्याने त्यांच्या विचाराकडे जनता आकर्षित झाली.

४) सामाजिक ऐक्य व सद्भावना :-

सामाजिक ऐक्य निर्माण करण्यावर गांधीजींनी भर दिल्यामुळे जनसंघट[illegible] तंत्र यशस्वी होण्यास मदत झाली. जोपर्यंत भारतीय समाजात एकमेकांबद्द[illegible] आपुलकीची व विश्वासाची भावना निर्माण होणार नाही तोपर्यंत सामाजि[illegible] ऐक्य घडून येणार नाही असे त्यांना वाटत होते. भारतीय समाजातील हिंदु[illegible] मुस्लिम ऐक्याचे ते समर्थक होते. त्यांच्या प्रार्थनेमध्ये "ईश्वर, अल्लाह तेरे ना[illegible] सबको सन्मती दे भगवान" अशी विनवणी होती. त्याने सामाजिक भेदभाव [illegible] जातीभेद यांना विरोध केला होता. अस्पृश्यता हा भारतीय समाजावरील मो[illegible] कलंक आहे असे ते मानत. लवकरात लवकर अस्पृश्यता नष्ट व्हावी यासा[illegible] ते प्रयत्नशील राहिले. अस्पृश्य वर्गासाठी त्यांनी हरिजन हा शब्दप्रयोग वापर[illegible] असून आपल्या वृत्तपत्राचे नावदेखील हरिजन ठेवले होते. पुढे १९३२ म[illegible] त्यांनी हरिजनांच्या उद्धारासाठी हरिजन सेवक संघाची स्थापना केली होती[illegible] अशाप्रकारे भारतीय समाजाला भेदभाव विसरावयास लावून त्याच्यामध्ये ऐ[illegible] घडवून आणले. हे ऐक्य राष्ट्रीय आंदोलनासाठी वापरता आले.

५) स्त्रीशक्तीचा सन्मान :-

गांधीजींच्या जनसंघटन तंत्राचा एक खास पैलू म्हणजे त्यांनी स्त्री[illegible] शक्ती जागृत करुन त्यांना राष्ट्रीय कार्यात सहभागी करुन घेतले. त्यामु[illegible] असहकार आंदोलनापासून सर्व चळवळींमध्ये स्त्रीया सहभागी झाल्या. विदे[illegible] मालावरील बहिष्कार, सत्याग्रह, सविनय कायदेभंग चळवळ, चलेजाव चळ[illegible] इ. मध्ये त्यांनी भाग घेतला. भारतातील अनिष्ठ सामाजिक प्रथा पद्धतीं[illegible] उच्चाटन कार्यक्रमातही स्त्रीयांनी सहभाग घेतला. स्त्री शिक्षणाशिवाय सम[illegible] व राष्ट्राचे कल्याण होणार नाही असे गांधीजींना वाटत होते. म्हणून त्यां[illegible] स्त्रीयांना जागृत केले.

[illegible] भारतामध्ये जागृती :-

[illegible] जनतेच्या सहभागाशिवाय राष्ट्रीय आंदोलनाला चैतन्य प्राप्त [illegible] असे गांधीजींचे मत होते. भारतातील बहुसंख्य जनता खेड्यात [illegible] गांधीजींनी त्यांच्याकडे विशेष लक्ष दिले. भारतातील ग्रामीण [illegible] राजकारणात सक्रिय करण्याचे कार्य प्रथम त्यांनी केले. ग्रामीण [illegible] पिळवणुकीतून मुक्त करण्याचे काम त्यांनी केल्यामुळे जनता त्यांच्या [illegible] सक्रीय सहभागी झाली. ग्रामीण जनता स्वावलंबी व्हावी म्हणून [illegible] विकासावर भर दिला होता.

[illegible] जावडेकर श.द. - आधुनिक भारत पृ. ३६३

[illegible] शर्मा व डॉ.प्रकाश व्यास - आधुनिक भारत का राजनैतीक, [illegible] एवं सामाजिक इतिहास, भाग २, पृ.१४३

[illegible] य.ना. आधुनिक भारत पृ.२७७

[illegible] पृ.२८०

[illegible] दत्त, अनु. देवधर य.ना. - आजकालचा भारत, पृ.३२८

[illegible] डॉ.व्यास पूर्वोक्त, पृ.१४६ ते १४८

[illegible] दत्त, अनु. देवधर य.ना. पूर्वोक्त, पृ.३३८

[illegible] पृ.३४२

[illegible] डॉ.व्यास, पूर्वोक्त, पृ.१४९

[illegible] पृ.१५२

[illegible] पृ.१५३

[illegible] पृ.१५५

ISSN:2347-2723 Vol-I, Issue-IV, Nov 2013

Review of Literature

International Recognition Multidisciplinary Research Journal

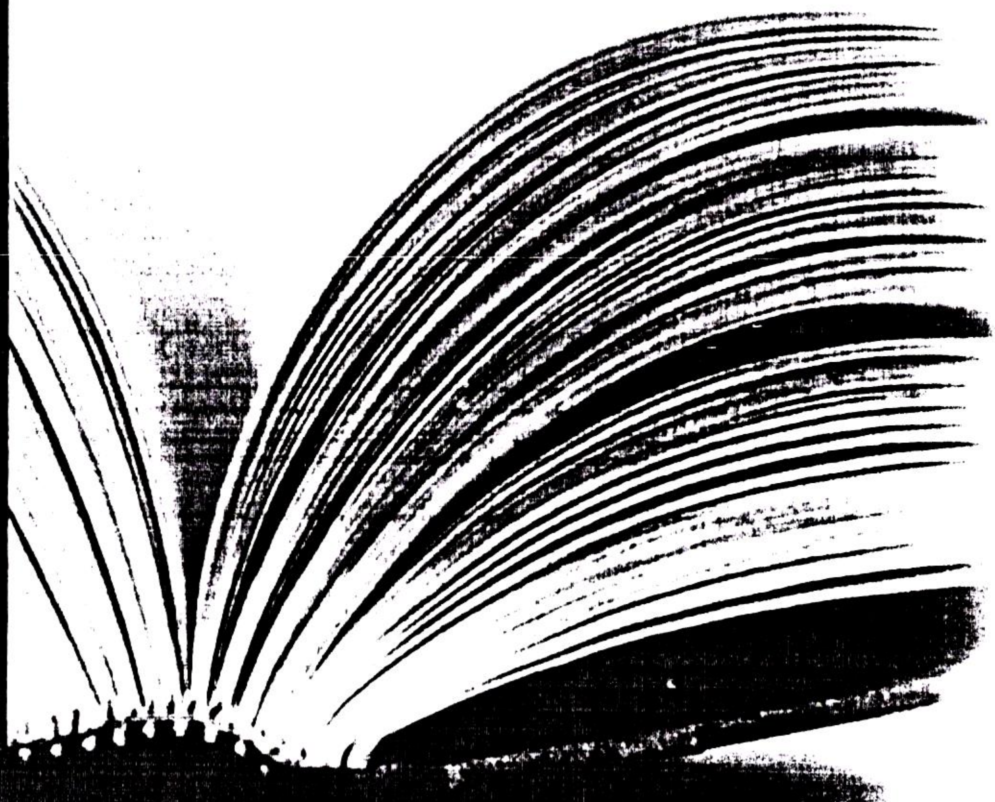

Editor-in-chief
Dr. Cha[illegible]vadan Naik

Review Editor
Dr. Arati Nadgouda

REVIEWS OF LITERATURE

Content

ISSN NO: 2347 2723

VOL.I, ISSUE.IV/Nov 2013

Sr. No.	Title and Name of The Author (S)	Page No
1	'परिवातक'ची भाषाशैली प्रशांत गायकवाड	1
2	कशी असावी शिक्षण प्रणाली ? श्री जां. शिंदे	4
3	पंचायत समिती सदस्यांच्या नेतृत्वाचा तुलनात्मक अभ्यास विशेष संदर्भ : हिमायतनगर तालुका पंजाब चव्हाण	8
4	पट्टणकुडीची लढाई नाईक सी.एम.	13
5	''लोकदैवत श्रीक्षेत्र धुळदेवचे ऐतिहासिक महत्त्व'' एस. एम. गावडे	16
6	The Effective Factors On The Relationship Between Students With Learning Disabilities And Special Education Teachers Fahime Aryan , Marzieh Shiri Aminlou And Rahmatollah Kharazmi Rahimabadi	20
7	Review Insurance Contract Law Atiyeh Sadat Janany And Alireza Hasani	25
8	मराठेकालीन [illegible] अशोक ज्ञानोबा पाटील	30
9	राणोजी घोरपडे कापशीकर आरती बी. नाडगौडा	37
10	Geographical Environment, Depression And Academic Achievement Alirezaroshanfekrnehzemi , Naserporhabibizarandi And ahmatollahkharazmirahimabadi	41

मराठे कालीन प्रमुख मर्दानी खेळ

अशोक ज्ञानोबा पाटील

श्री. एम. एच. खापणे कॉलेज, पाचल ता. राजापूर, जि. रत्नागिरी

सारांश :

मराठेकाळात मर्दानी खेळांना अतिशय महत्व प्राप्त झाले होते. भोगोलिक परिस्थिती या खेळांच्या विकासाला कारणीभूत ठरली होती.यावेळी शिक्षणाचे लष्करी शिक्षण, व्यावहारीक शिक्षण व धार्मिक शिक्षण असे तीन प्रमुख विभाग होते. मर्दानी खेळ हे लष्करी शिक्षणामध्ये येत असूनत्यांचे शिक्षण देणाऱ्या शाळा व पुस्तके त्यावेळी उपलब्ध नव्हती. या शिक्षणामध्ये मल्लविद्या व युध्दोपयोगी हत्याराचा वापर यांचे शिक्षण दिले जात होते.[१] मल्लविद्येमध्ये जोर, बैठका ,सुर्यनमस्कार, मल्लखांब, लेझीम, कुस्ती, वज्रमुष्टी, वनज (गुंड) उचलणे या व्यायामांचा समावेश होता.

प्रस्तावना :

घोडयावर बसणे, तलवारबाजी, भालाफेक, दांडपट्टा इत्यादींचे शिक्षण चांगला सैनिक तयार करण्यासाठी दिले जात होते. हे शिक्षण देण्यासाठी चांगले प्रशिक्षक नेमले जात होते. गावागावातील तालमीमध्ये अनुभवी व्यक्तीवर ही जबाबदारी सोपविली जात होती. त्यामुळे शरीर कमविणे, खेळ व व्यायाम याला अतिशय महत्व प्राप्त झाले होते. समाजाच्या सर्व थरातील लोक या खेळामध्ये सहभागी होत असल्यामुळे त्यामधुन लोकांचे चांगले मनोरंजन झाले. स्वत: राज्यकर्त्यांना या खेळाची आवड असल्यामुळे या खेळांना उत्तेजन मिळाले. विविध सण—समारंभ प्रसंगी व दरबारात आलेल्या पाहुण्यांच्या मनोरंजनासाठी राज्यकर्ते या खेळांचे आयोजन करत असत. तसेच गावातील यात्रा व सणसमारंभच्या निमित्तानेही अशा खेळांचे आयोजन गावागावामध्येही केले जात होते. लोकांचे मनोरंजन करणाऱ्या प्रमुख मर्दानी खेळांचा विकास मराठेकाळात पुढीलप्रमाणे झाला होता.

१. कुस्ती —

मराठेकाळातील सर्वात लोकप्रिय खेळ म्हणजे कुस्ती किंवा मल्लविद्या हा होय. प्राचीन काळापासून हा खेळ महाराष्ट्रात उदयास आला. मात्र मराठेकाळात या खेळाचा खूपच विकास झाला. मराठ्यांचा छत्रपती शाहू व पेशवे यांना कुस्तीची अतिशय आवड होती. बाळाजी विश्वनाथ, बाजीराव व चिमाजीआप्पा यांना युध्दकलेचा व मर्दानी खेळाचा शौक होता मात्र कुस्तीच्या शौकाची फारशी माहिती मिळत नाही. चिमाजीआप्पाच्या कुस्तीच्या शौकाबद्दल एका पोवाड्यात उल्लेख आला आहे. पोवाडा जरी निंदात्मक असला तरी पेशवाईवरील या पोवाड्यात तिघांच्या शौकाची माहिती पुढीलप्रमाणे सांगितली आहे.

थोरले ते तप करिती जान्हवी—काठी। (अमृतराय)
मधल्यांच्या भोवती असे ती बायकांची दाटी। (बाजीराव)
धाकटे लाविती कुस्त्या पाळूनिया जेठी। (चिमाजी आप्पा)
करोनिं ऐसे ढंग त्यांनी हो राज्य लाविली काठी।।[२]

वरीलप्रमाणे जरी पोवाड्यात वर्णन असले तरी नानासाहेब, राघेबादादा, विश्वासराव, माधवराव व बाजीराव यांच्या कुस्तीशौकाची माहिती अनेक समकालीन कागदपत्रात मिळते. त्यांनी जसे आपल्या दरबारात कलाकारांना आश्रय दिला होता तसाच पहिलवानांना ही दिला होता. दुसरा बाजीराव हा जसा ख्यालीखुशाली व रंगढंगाध्ये मश्गुल होता. तसाच पहिलवान पदरी बाळगून कुस्तीचा शौक करणारा होता. त्याने आपली ही हौस ब्रम्हवर्तास गेल्यावरही कायम खलू ठेवली. त्याच्या पदरी बालंभट्ट नावाचा प्रख्यात पहिलवान होता. त्याने लखनौचा नवाब वजीद अल्लीशहा याच्याकडून आलेल्या एका गर्विष्ठ पहिलवानाचा गर्व एका क्षणात परिहार केला होता.[३] बाळभट्टाप्रमाणेच सिद्दी, बडा हरि व छोटा हरि असे तीन प्रसिध्द पहिलवान त्याच्याजवळ होते. पहिलवान तयार करणे ही अतिशय खर्चिक बाब असल्याने श्रीमंत लोकांच्या व राज्यकर्त्यांच्या मदतीवर त्यावेळी अनेक पहिलवान तयार होत होते. कांही पहिलवानांना सरकारी तिजोरीतून पगार (रोजमारा) दिला जात असे. २५ सप्टेंबर १७३४ रोजी दोन पहिलवांनांना १३ रुपये मासिक रोजमारा दिल्याची नोंद आहे.[४] त्यापैकी एकाला ७ रुपये व दुसऱ्याला ६ रुपये असा रोजमारा होता. त्यामध्ये समानता नाही त्यावरुन पहिलवानांच्या कामगिरी नुसार त्यांचा रोजमारा दिला जात आल्याचे स्पष्ट होते. राज्यकर्त्यांच्या पदरी असणाऱ्या पहीलवानांना चांगला खुराक देण्याची व्यवस्था केली जात होती.[५] त्यामुळे सामान्य कुटुंबातील मुले कुस्तीकडे वळत होती. मराठ्यांच्या दरबारात कुस्तीला मानसन्मान मिळत गेल्यामुळे श्रीमंत व ब्राम्हण कुटुंबातील मुलांमध्ये कुस्तीची आवड निर्माण झाली. कुस्तीचा सराव करण्यासाठी तालमीमध्ये हौदा तयार करुन त्यामध्ये माती आणून टाकत.[६] मराठे राज्यकर्ते व त्यांच्या सैनिकांनाही व्यायाम व कुस्तीची आवड होती. त्यामुळे त्यांच्या सैन्याचा जिथे तळ असे तेथेही आखाडा तयार करुन ते व्यायाम करीत. खर्ड्याच्या लढाईहून विजयी होऊन परत आलेल्या फौजेच्या मिरवणूकीचे वर्णन करताना शाहीर म्हणतो—

पाहून पुर्वापार शिरस्ते । भवानी पेठेपासून रस्ते।
दिपोत्सव शोभती दुरस्ते। शृंगारुन गज तुरंग बसते।
शहरामाजी पदार्थ सस्ते। पहिलवान आणि जेठी मस्ते।
खुराक त्यांना बदाम पिस्ते। सदा जिलीबीत चालती।।[७]

थॉमस ब्राउटन हा १८०९ मध्ये दौलतराव शिंद्यांच्या सैन्याबरोबर 'कमांडर ऑफ दि रेसिडेन्स एस्कॉर्ट ॲट दि कोर्ट ऑफ शिंद्या' या हुद्द्याने फिरत होता. त्यावेळी सैन्यातील सामान्य शिपाई देखील आपल्या तालमीच्या शौकामध्ये खंड पडणार नाही याची ते कशी काळजी धेत होते याचे वर्णन केले आहे. तो आपल्या एका पत्रात लिहितो की. '' सर्व हिंदुस्थानातील लोकांना तालमीचे किंवा कसरतीचे अगदी वेडच आहे म्हटले तरी चालेल. आखाड्यात त्यांचे काही नियम आणि समारंभ ठरलेले

ISSN:-2347-2723

असतात आणि ते अत्यंत कसोशीने पाहण्यात येतात. खडक नसलेली अशी मऊ मातीची ऐसपैस जागा, शक्य झाली तर झाडाच्या सावलीखाली निवडून, ती खणून, त्यातला खडानूखडा वेचून काढून ती भुसभुशीत करण्यात येते. अशा जागेला ते आखाडा म्हणतात. ते तो फार पवित्र मानतात. त्याच्याजवळ जोडा आणू देत नाहीत. त्याच्या एका टोकास मातीचा ओटा तयार केलस जातो. तालमीत येणाऱ्या प्रत्येकाने ओट्याला मुजरा करुन मूठभर माती वहावयाची असते. तालमीत येणाऱ्या सर्व तालीमबाजात जो विशेष सरस लढाऊ पठ्ठा असेल त्याला मोसमापुरता आखाड्याचा 'खलिप' नेमन्यात येत असे. खलिप म्हणजे व्यवस्थापक आणि शिक्षक. त्याने आखाड्याची झाडलोट करविणे, कुस्ती वगैरे खेळ शिकविणे ही कामे करावयाची. आखाड्यातील प्रत्येकाचा लंगोट कसलेला असतो आणि विशिष्ट जातीची पांढरी माती अंगाला फासलेली असते. पहिला व्यायामाचा प्रकार म्हणजे दंड. दुसरा व्यायाम कुस्ती. हिंदस्थानातले लोक या कलेत अत्यंत प्रविण आहेत. कुस्तीत अर्थात निव्वळ शक्तीपेक्षा कौशल्यावरच भर असतो. दंड–कुस्तीनंतर दुसरे दोन व्यायाम प्रकार म्हणजे मुगदळ आणि लेझीम'' [८] या पत्रामध्ये पुढे त्याने व्यायाम कसा केला जात होता व पहिलवान कसा तयार होत होता याचे वर्णन केले आहे.

मराठाकाळात कुस्ती करुन लोकांचे मनोरंजन करणाऱ्या पहिलवानांना त्यांच्या कामगिरीबऱ्या पहिलवानांना त्यांच्या कामगिरीबद्दल रोख बक्षिस दिले जात होते. आनंदराव नावाचा पहिलवान नानासाहेबाकडे होता. एकदा नानासाहेब साताऱ्यात असताना शाहू छत्रपतींकडे कांही जेठी आव्हान देऊन आले. तेव्हा नानासाहेबाने आनंदरावाला त्या जेठी बरोबर लढविले. त्यात आनंदरावाने कुस्तीत जेठी जिवे मारीला. म्हणून शाहूने खूष होऊन आनंदरावाला जमीन इनाम दिली. [९] शाहूंप्रमाणेच पेशवेदेखील कुस्ती करणाऱ्या पहिलवानांना मोठे बक्षिस देत असत. इ.स. १७५४ मध्ये लच्छा व कन्हैया या दोन पहिलवानांना कुस्ती केल्याबद्दल २५ रुपये बक्षिस व याचवर्षी येगा जेठी याला ७५ रुपये बक्षिस दिल्याची नोंद आढळते. याशिवाय इतर कांही पत्रात पुढीलप्रमाणे उल्लेख आढळतो.

१. खमसखमसेन रमजान छ.२० खर्च जामदार इनाम देणे पहिलवान कुस्ती लढ, सबब रसानगी चिठ्ठी आसामी २ दर आसामी आंख २४.
२. इनाम देणे सदू पाथरवट पहिलवान यांस कुस्ती लढला सबब रसानगी चिठ्ठी आं ३०.

या पत्रावरुन असे लक्षात येते की, मराठा राज्यकर्ते कर्तबगार पहिलवानांचा यथोचित करत होते. कांहीवेळी दोन्ही पहिलवान समतुल्य असतील तर त्यांची कुस्ती बराच वेळ चालल्यानंतर सोडविली जात असे. त्यावेळी दोन्ही पहिलवानांना बक्षिस मिळत होते. इ.स. १७८६ मध्ये सवाई माधवापुढे होळीच्या दिवशी आबाजी व इश्रा या दोन जेठींची कुस्ती लावण्यात आली होती. त्यांची लढत दोन घटका झाल्यानंतर सोडविण्यात आली. दौलतराव शिंदेला पहिलवानांचा फार शौक असल्याचे थॉमस ब्राउटनने म्हटले आहे. त्याच्याजवळच्या पहिलवानास दररोज एक बकरे व दहा शेर दूध इतका खुराक देत होता. हे वर्णन जरी अतिशयोक्तीचे असले तरी त्यावरुन लक्षात येते की तो पहिलवानास भरपूर खुराक देत होता. त्याच्या या मराठा पहिलवानाने एका मथुरेच्या पहिलवानास चीत मारले. त्याबद्दल दौलतरावाने तिथेच ५०० रुपयाचे कडे पहिलवसनाच्या हातात घातले. मराठ्यांच्या लहानथोर सरदारापासून छत्रपतीपर्यंत प्रत्येकाला पहिलवान बाळगणे भूषन वाटत होते. त्यांची पहिलवानांवर इतकी खुषमर्जी होती की, वेळ प्रसंगी ते पहिलवानांना वापरण्यासाठी हत्ती, घोडे देखील

ISSN:-2347-2723

देत होते. मोरो आप्पाजींच्या एका पत्रामध्ये कर्नाटकातून आलेल्या तीन जेठीबरोबर पुण्यातील पहिलवानांच्या कुस्त्या झाल्याचे कळविले आहे. त्यामध्ये मखवा गौळी व कल्ल्या गवळी या दोघांनी चित केले. व कर्नाटकातील एका जेठीने आबाजी सुतारास चित केले असे म्हअले आहे. यावरुन त्यावेळी बाहेरील प्रातांतून पहिलवान आणून त्यांच्या कुस्त्या लावल्या जात होत्या आणि सामान्य गवळी व सुतार कुटुंबातील लोकांना कुस्तीचा छंद होता हे स्पष्ट होते. या प्रमुख कुस्त्या पार पडल्यानंतर कांही स्थानिक पहिलवानांच्या कुस्त्या झाल्याचे मोरो आप्पाजी म्हणतो.

राघोबा दादाने जनार्दन बाजीरावास पाठविलेल्या एका पत्रात लिहीले आहे की, महमदहुसेन याची व ढोल्याची झोबी लावावी. आज नाना पासी मी बोललो की, महमदहुसेन पाडील. त्यास तीर्थरुप राजश्री भाऊस सांगून झोबी लावून कोण पडतो, कसे होते ते सविस्तर लिहावे. सत्वर झोबी लावावी. तीर्थरुपास कागद वाचुन दाखवून कसे होते हे लिहीणे हे आशिर्वाद. या पत्रावरुन तत्कालीन लोकांना कुस्तीबद्दल किती अतुरता होती याची कल्पना येते. बऱ्याचवेळा एखादा पहिलवान हमखास कुस्तीमध्ये यश मिळवेल असा त्यांना विश्वास वाटत असे. त्यामुळे अशा पहिलवानांवर ते पैज देखील लावत होते. राघोबा दादाचेच याबाबत एक पत्र असून त्यामध्ये तो भाऊसाहेबास लिहीतो की, तीर्थरुपाची आमची पैज पडली आहे तरी महमदहुसेनची झोंबी लावावी.

पुरुषांप्रमाणेच मराठेकालीन कांही स्त्रीयांनी देखील पहिलवानी पेशा स्विकारलेला होता. त्यांनी वस्तादाकडून शिक्षण घेऊन आपले कुस्तीसाठी कमावलेले होते. आपले तंदुरुस्त ठेवून त्या गावोगावी कुस्त्या मारण्यासाठी फिरत. त्यावेळी स्त्री–पुरुष पहिलवानांच्या ही कुस्त्या लावल्या जात होत्या. कांही स्त्रीया ह्या अतिशय तरबेज असल्यामुळे त्यांच्याबरोबर कुस्ती धरण्यासाठी नावाजलेले मल्ल ही घाबरत असत. कारण जर स्त्रीकडून पराभूत झालो तर तोंड दाखवायला जागा राहणार नाही. या भितीने ते स्त्रीयांशी कुस्ती खेळणे टाळत असत. शिंदे यांच्या लष्करातील मेजर थॉमस ब्राउंटन यांच्या रोजनिशीमध्ये स्त्री मल्लाबद्दल असे लिहीले आहे की: "The act is sometimes practiced by women , who study to make their bodies hardy and their flesh firm. These amazons sometimes attain to such a degree of proficiency the it is rare for the most experienced of their male opponents to over-throw them. The best wrestlers often decline engaging in these contests from the fear incurring the disgrace of being worsted by women." [११]

३. वज्रमुष्ठी

मराठेकालीन मर्दानी खेळामध्ये वज्रमुष्ठी हा अत्यंत आवडता खेळ असून त्यामध्ये मुष्टीयुध्द व मल्लयुध्द यांचे मिश्रण असे. या क्रिडा प्रकारात सहभागी होणाऱ्या खेळाडूंना जेठी असे म्हणत. खासकरुन श्रीमंत वर्ग व राज्यकर्त्यांच्या मनोरंजनासाठी त्यांची झोंबी लावली जात असे. मराठेकाळात जसे कुस्ती करणारे पहिलवान होते तसेच वज्रमुष्ठीत पटाईत असणारे जेठी देखील होते. सर चार्ल्स मॅलेट व त्यांच्या सहकाऱ्यांना या खेळाची अतिशय आवड असल्याने तो ते पाहण्यासाठी खास करुन राजवाड्यावर हजर राहत असत. त्यापैकी मेजर प्राईस याने रोजनिशीत या खेळाचा वृत्तांत पुढीलप्रमाणे लिहून ठेवला आहे.

ISSN:-2347-2723

"या खेळाडूविषयी (मुष्टियोध्दे) आणि त्यांच्या खेळाविषयी मला असे म्हणावे वाटते की, या खेळासाठी नेहमी एक वर्तुळ आकार ७ फूट खोल हवदा खणीत, त्याच्या बाजू जमिनीशी काटकोनात असत व त्याचा परीघ साधारणतः ३० फूट असे. हौदाच्या तळात माती घालीत. जेठी लंगोट हे तोकडे वस्त्र सोडल्यास जवळ जवळ नग्न असत. त्याच्या हाताच्या बोटात नखांचा आकार दिलेले शिंगापासून मुठी असत. या क्रिडा प्रकारात कुस्ती व वज्रमुष्ठी या दोन्हींचा अंतर्भाव असे. या खेळाडूंना योग्य प्रकारे आणि काळजीपूर्वक प्रशिशण दिलेले दृष्टोत्पत्तीस आले. पेशवे हे दृश्य पाहुन अतिशय आनंदीत झालेले दिसले. शिवाय मुष्टियोध्दे ज्यावेळी पेशव्यांचा उल्लेख दख्खन का बादशहा असा पुकारा देऊन मुजरा करीत. त्यावेळी ते बेहद्द खुष होत. यासुमारास पेशवा ३० वर्षाचा असावा. तारुण्याने मुसमुसलेले त्याचे व्यक्तिमत्व अतिशय आकर्षक होते."

सवाई माधरावांच्या काळात गोविंद जेठी, मीना जेठी आणि तिम्मा जेठी हे दसऱ्याच्या पोशाखाचे सन्माननीय मानकरी होते. त्यांना माधवरावाने अनुक्रमे १५०रुपये, १४७ रुपये व ९९ रुपये आठ आणे किंमतीची वस्त्रे प्रदान केली होती. हा खेळ पेशव्यांपासून सर्व मराठा सरदारांना व त्यांच्या सैनिकांचा आवडता असून त्यांचे मनोरंजन करणारा होता. त्यामुळे त्यामध्ये रस घेत होते. सवाई माधवरावाला वज्रमुष्ठी हा खेळ अतिशय आवडत होता. हे त्यांच्या दिनचर्येत आलेल्या पुढील नोंदीवरुन लक्षात येते.

१. शिंदे, पोरगे यांच्या वज्रमुष्ठीच्या लढाया लावतात. एखादा थकून पडला तथापि ढालाइताकडून सोडगे मारवावे बळेच ऊभे करुन पुन्हा लढवावे. नाकातून, तोंडातून रक्ते आली तथापि सोडू देत नाहीत. दोन चार मुले दुखण्यास पडली आहेत. या दिनचर्येवरुन असे लक्षात येते की, वज्रमुष्ठीचा खेळ अतिशय चुरशीचा असून समोरच्या जेठीने कितीही हाल केले तरी सहजासहजी खेळ सोडता येत नव्हता.
२. दोनपरी मुले घेऊन बसावे, मनस्वी खेळ करावे, वज्रमुष्ठीच्या ध्वजा कराव्या. असे होत असते. यामध्ये त्याने व्यायामाचे व वज्रमुष्ठीच्या खेळाची मनापासून आवड निर्माण झाल्याचे मान्य केले आहे.
३. गणेशपंत पेठे यांचा नमस्कारास येत असतो. त्याचे शरीर वायुबध्द आहे. स्थुल बहूत आहे. त्याजला दोन दिवस चौसोपित एक प्रदक्षिणा धावविताात, बैठका करवितात. आपल्यासोबत व्यायाम करणाऱ्या मुलांच्या तंदुरुस्तीचे सुक्ष्म निरीक्षण सवाई माधवराव करत होता, हे या दिनचर्येतून समजते.

गोषवारा:—

मराठेकाळात मर्दानी खेळांना अतिशय महत्व प्राप्त झाले होते. महाराष्ट्राची भौगालिक परिस्थिती या खेळाच्या विकासाला कारणीभूत ठरली होती. या लष्करी शिक्षण, व्यावहारीक शिक्षण व धार्मिक शिक्षण असे तीन प्रमुख विभाग होते. मर्दानी खेळ हे लष्करी शिक्षणांमध्ये येत असून त्याचे शिक्षण देणाऱ्या शाळा व पुस्तके त्यावेळी उपलब्ध नव्हती. या शिक्षणामध्ये मल्लविद्या व युध्दोपयोगी हत्याराचा वापर याचे शिक्षण दिले जात होते. मल्लविद्येमध्ये जोर, बैठका, सुर्यनमस्कार, मल्लखांब, लेझीम, कुस्ती, वज्रमुष्ठी, वनज (गुंड) उचलणे या व्यायामांचा समावेश होता. घोडयावर बसणे,

ISSN:-2347-2723

तलवारबाजी, भालाफेक, दांडपट्टा इत्यादींचे शिक्षण चांगला सैनिक तयार करण्यासाठी दिले जात होते. हे शिक्षण देण्यासाठी चांगले प्रशिक्षक नेमले जात होते. गावागावातील तालमीमध्ये अनुभवी व्यक्तीवर ही जबाबदारी सोपविली जात होती. त्यामुळे शरीर कमविणे, खेळ व व्यायाम याला अतिशय महत्व प्राप्त झाले होते. समाजाच्या सर्व थरातील लोक या खेळामध्ये सहभागी होत असल्यामुळे त्यामधुन लोकांचे चांगले मनोरंजन झाले. स्वतः राज्यकर्त्यांना या खेळाची आवड असल्यामुळे या खेळांना उत्तेजन मिळाले. विविध सण—समारंभ प्रसंगी व दरबारात आलेल्या पाहुण्यांच्या मनोरंजनासाठी राज्यकर्ते या खेळांचे आयोजन करत असत तसेच गावातील यात्रा व सणसमारंभाच्या निमित्तानेही अशा खेळांचे आयोजन गावागावामध्येही केले जात होते.

मराठेकाळातील सर्वात लोकप्रिय खेळ म्हणजे कुस्ती किंवा मल्लविद्या हा होय. प्राचीन काळापासून लोकप्रिय असलेलया खेळाचा विकास मराठेकाळात झाला होता. मराठ्यांचा छत्रपती शाहू व पेशवे यांना कुस्तीची अतिशय आवड होती. पेशव्यावरील एका निंदात्मक पोवाडयात कुस्तीच्या शौकाची माहिती आढळते. पेशवा नानासाहेब नानासाहेब, राघेबादादा, विश्वासराव, माधवराव व बाजीराव यांच्या कुस्तीशौकाची माहिती अनेक समकालीन कागदपत्रात मिळते. त्यांनी जसे आपल्या दरबारात कलाकारांना आश्रय दिला होता तसाच पहिलवानांना ही दिला होता. दुसरा बाजीराव हा जसा ख्यालीखुशाली व रंगढंगाध्ये मश्गुल होता. तसाच पहिलवान पदरी बाळगून कुस्तीचा शौक करणारा होता. त्याने आपली ही हौस ब्रम्हवर्तास गेल्यावरही कायम खलू ठेवली होती. पहिलवान तयार करणे ही अतिशय खर्चिक बाब असल्याने श्रीमंत लोकांच्या व राज्यकर्त्यांच्या मदतीवर त्यावेळी अनेक पहिलवान तयार होत होते. कांही पहिलवानांना त्यांच्या कामगिरी नुसार सरकारी तिजोरीतून पगार (रोजमारा) दिला जात असल्याचे स्पष्ट होते. मराठी सैन्याचा जिथे तळ असे तेथेही आखाडा तयार करुन ते व्यायाम करीत. थॉमस ब्राउटनने दौलतराव शिंदेच्या सैन्याबरोबर फिरताना सैनिकांच्या कुस्तीशैकाचे उत्तम वर्णन आपल्या लिखानात केले आहे. मराठा काळात कुस्ती करुन लोकांचे मनोरंजन करणाऱ्या पहिलवानांना त्यांच्या कामगिरीबद्दल रोख बक्षिस दिले जात होते. त्यावेळी बाहेरील प्रांतातून पहिलवान आणून त्यांच्या कुस्त्या लावल्या जात होत्या. पुरुषांप्रमाणेच मराठेकालीन कांही स्त्रीयांनी देखील पहिलवानी पेशा स्विकारलेला होता.

मराठेकालीन मर्दानी खेळामध्ये वज्रमुष्ठी हा अत्यंत आवडता खेळ असून त्यामध्ये मुष्टीयुध्द व मल्लयुध्द यांचे मिश्रण असे. या क्रिडा प्रकारात सहभागी होणाऱ्या खेळाडूंना जेठी असे म्हणत. खासकरुन श्रीमंत वर्ग व राज्यकर्त्यांच्या मनोरंजनासाठी त्यांची झोंबी लावली जात असे. मराठेकाळात जसे कुस्ती करणारे पहिलवान होते तसेच वज्रमुष्ठीत पटाईत असणारे जेठी देखील होते. सर चार्ल्स मॅलेट व त्यांच्या सहकाऱ्यांना या खेळाची अतिशय आवड असल्याने तो ते पाहण्यासाठी खास करुन राजवाड्यावर हजर राहत असत. त्यापैकी मेजर प्राईस याने रोजनिशीत या खेळाचा वृत्तांत विस्तृतपणे लिहून ठेवलेला आढळतो. सवाई माधरावांच्या काळात गोविंद जेठी, मीना जेठी आणि तिम्मा जेठी हे दसऱ्याच्या पोशाखाचे सन्माननीय मानकरी होते. त्यांना माधवरावाने अनुक्रमे १५०रुपये, १४७ रुपये व ९९ रुपये आठ आणे किंमतीची वस्त्रे प्रदान केली होती. हा खेळ पेशव्यांपासून सर्व मराठा सरदारांना व त्यांच्या सैनिकांचा आवडता असून त्यांचे मनोरंजन करणारा होता. त्यामुळे त्यामध्ये रस घेत होते. सवाई माधवरावाला वज्रमुष्ठी हा खेळ अतिशय आवडत होता. हे त्यांच्या दिनचर्येत आलेल्या नोंदींवरुन लक्षात येते.

संदर्भः—

१. केळकर य.न. भूतावर भ्रमण (ऐति. लेखसंग्रह), पृ.११०
२. कित्ता, पृ.११०
३. सरदेसाई गो. स. पेशवे दप्तरातून निवडलेले कागद, खं.७ पत्र ९६
४. चिटणिस दप्तर रु.३७पु.१ का. १९६९०, १९६९२
५. भावे वा. कृ., पेशवेकालीन महाराष्ट्र, पृ.५०
६. केळकर य.न. ऐतिहासिक पोवाडे पृ. १९०
७. केळकर य.न. पूर्वोक्त, पृ. १११
८. कित्ता, पृ.१०५
९. कित्ता, पृ.१०९
१०. सरदेसाई गो. स. पूर्वोक्त, खं.१८ पत्र ८९
११. डॉ. देशमुख शारदा शिवकालातील व पेशवाईतील स्त्री—जीवन, पृ.५२
१२. कित्ता, पृ.५३
केळकर य.न. इतिहासातील सहली पृ. २३१—२३६
१३. परसनि द.ब., अनुवाद डॉ. देशपांडे सुरेश, पेशवेकालीन पुणे, पृ १०१
१४. कित्ता, पृ.१०१
१५. भावे वा. कृ. पूर्वोक्त, पृ. ५३
१६. केळकर य.न. भूतावर भ्रमण, पृ.१०८

राणोजी घोरपडे कापशीकर

आरती बी. नाडगौडा

देवचंद कॉलेज, अर्जुननगर ता. कागल, जि. कोल्हापूर.

सारांश :

महाराष्ट्रात छत्रपतींना स्वराज्य निर्मितीच्या कार्यामध्ये ज्या पराक्रमी घराण्यांनी महत्वाची कामगिरी बजावली त्यामध्ये कापशीकर सेनापती घोरपडे घराणे महत्वाचे ठरते. या घराण्याचा मुळ पुरुष वल्लभजी असून हे घराणे नवकस व सातकस अशा दोन शाखामध्ये विभागला गेला.

प्रस्तावना :

पूर्वी या घराण्याने बहामनी संस्थापक हसन गंगु बहामनी यांच्याकडे सेवा केली. खेळण्याच्या लढाईत पराकमाबद्दल हसन गंगुने त्यांना राजा घोरपडे बहादुर हा किताब दिला.[1] पुढे छत्रपती शिवाजी महाराज नंतर संभाजी यांच्या काळात देखील सेवा बजावली व पुढे करवीर राज्याचे छत्रपती दुसरे शिवाजी यांनी मालोजी घोरपडे याला सनद दिल्याचे दिसतो. राजाराम महाराजांच्या काळात तुळजापूर छावणीतील औरंगजेबाच्या तंबुवरील कळस कापण्याचा पराक्रम संजातीने केला होता. त्याच्या कडक स्वभावाने अनेक लोक दुखावले गेले. याची परिणिती धनाजी जाधव व नागोजी माने हे विरोधी गेले.[2] तर राजाराम महाराजांनी याबाबत संताजीची कान उघडनी केली. यापुढे शेवटी जून 1697 मध्ये संभाजीचा नागोजी माने (म्हसवडकर) याने वध केला.[3]

सेनापती संताजीराव घोरपडे यांच्या निधनाने घोरपडे घराण्याच्या पराकमी परंपरेचा एक महत्वाचा अध्याय संपला संताजीच्या निधनानंतर स्वाभाविकच धनाजीला मराठे सरदारांत श्रेष्ठ स्थान प्राप्त झाले.[4] संताजीच्या दोन्ही पत्नी सोयराबाई व द्वारकाबाई यांची मुले राणोजी व पिराजी यांचा ही घोरपडे घराण्याच्या इतिहासाशी निकट संबंध आलेला आहे.

संताजीच्या निधनानंतर संताजीचा भाऊ बहिर्जी घोरपडे व त्याचा मुलगा राणोजी यांची परशुरामपंत प्रतिनिधी यांनी एकी घडवून आणली काही कारणांनी त्यांच्यामध्ये जे विवाद उत्पन्न झाले होते ते घोरपडे घराण्याच्या दृष्टीनेही अनिष्ठ ठरणारे होते आणि म्हणूनच बहिर्जी व राणोजी यांची दिलजमाई घडून आली ही गोष्ट या घराण्यात पुढे घडलेल्या घटनांच्या दृष्टीनेही योग्य झाली.

राणोजीचा जन्म 1679–80 च्या सुमारास झाला. संताजीचा वध झाला त्यावेळी राणोजीचे वय साधारणपणे सतरा–अठरा वर्षाचे असावे. संताजीच्या वधानंतर पुढे पाच–सहा वर्षे राणोजीने आपल्या बापाप्रमाणे मोगल सैन्याशी हिरीरीने सामना केला.[5]

धनाजी राणोजी दिलजमाई

फारसी इतिहासकारांच्या माहिती प्रमाणे राणोजी व धनाजी जाधव यांचे संबंध सलोख्याचे नव्हते. ते एकमेकांचा द्वेष करीत होते. आपल्या बापाच्या मृत्यूला धनाजी कारणीभूत होता ही गोष्ट राणोजी विसरणे शक्य नव्हते. म्हणून राणोजी आणि धनाजी यांच्या फौजा एकमेकांचा पाडाव करण्यासाठी योग्य वेळेची वाट पहात होत्या. धनाजी जाधव आपल्या फौजेनिशी गुलबर्ग्याकडे येऊन राणोजींशी तडजोडीचे बोलणे करण्याचे

वर्ष पाचवे । अंक साठ
डिसेंबर, २०१३
संपादक
राजन गवस

वार्षिक वर्गणी : रू. २००/-
तीन वर्षांसाठी : रू. ५००/-

मुराळी

कार्यकारी संपादक
तुकाराम ऊर्फ टी. एस. गडकरी

संपादक मंडळ
आसाराम लोमटे । प्रा. नरेश पाटील । डॉ. गजानन जाधव । प्रभाकर देसाई । संजय खोचारे ।

सल्लागार मंडळ
सुमित्रा पाटील। मेघा पानसरे । डॉ. सुमन पाटील । तनुजा शिपूरकर । सौ. ऊर्मिलादेवी श्रीपतराव शिंदे ।

कायदेशीर सल्लागार
ॲड. ए. पी. पाटील (सांगाव कागल)

अक्षर जुळणी
अशोक कोळगे
मुखपृष्ठ छायाचित्र
मिलिंद यादव
मुद्रितशोधन
मनीषा खैरे
मुद्रणस्थळ
भारती मुद्रणालय, कोल्हापूर

व्यवस्थापक
बी. वाय. पाटील, राम मेढेकर
संपर्क फोन नं: ०८२७५४४९६१६, ०९४२११३८८७२, ९७६५७८७३१३

पत्ता
संपादक मुराळी, मु. पो. गारगोटी, ता. भुदरगड,
जि. कोल्हापूर. पिन ४१६ २०९

अनुक्रमणिका

संत तुकारामाचा भौतिकवाद / सदाशिव शामराव पाटील /२

डॉ. जयंत नारळीकर : एक विज्ञान साहित्यिक / अशोक ज्ञा. पाटील /६

वाचकाच्या मनात मिळणारी जागा हाच माझ्यासाठी मोठा पुरस्कार - रवींद्र ठाकूर / रफीक सूरज / १०

तुकोबाच्या सोबत / पांडुरंग मुरारी पाटील/ १९

ताप / डॉ. महेश श्रीकांत कोरे/ २४

पंखाचे बळ / अस्मिता कुंभार / २७

तेजी-मंदीचा वेधक, भेदक लेखाजोखा : भोवळ / नीला गिरीश जोशी / २९

हे मासिक प्रकाशक, मुद्रक राजन गवस यांनी भारती मुद्रणालय येथे छापून मु. पो. गारगोटी येथे प्रसिद्ध केले. या मासिकास महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ, मुंबई यांचे अंशत: अनुदान मिळाले आहे. या अंकात व्यक्त झालेल्या मतांशी साहित्य संस्कृती मंडळ, मुंबई व संपादक व संपादक मंडळ सहमत असेलच, असे नाही.

डॉ. जयंत नारळीकर : एक विज्ञान साहित्यिक

अशोक ज्ञा. पाटील, पाचल, रत्नागिरी.

प्राचीन काळापासून मानव आणि विज्ञान यांचे जवळचे नाते निर्माण झालेले आहे. सृष्टीमध्ये दररोज अनेक घटना घडत असतात. सूर्य उगवतो, मावळतो, पावसाळ्यानंतर हिवाळा सुरू होतो, जमिनीतून नाना प्रकारची झाडे उगवतात, वाढतात, त्यांना फुले-फळे येतात, नाना प्रकारचे प्राणी जन्मास येतात व मरतात अशा असंख्य घटना मानव पाहातो. या घटनांमधून मानवास मिळणारे ज्ञान म्हणजे विज्ञान नव्हे. सूर्य दररोज पूर्वेलाच का उगवतो? तो नियमित का उगवतो? आकाशातील ग्रह व तारे यांच्या हालचाली विशिष्ट पद्धतीनेच का होतात? अशा अनेक प्रकारच्या शंका मानवाला दररोजच्या अनुभवांतून येऊ लागल्या. त्याच्या अनुभवातून त्याचे औत्सुक्य जागृत झाले. आणि त्याने निरीक्षण अभ्यासास सुरुवात केली आणि त्यातून विज्ञानाचा जन्म झाला. विज्ञानाच्या विविध शाखांतील ज्ञान अनेक साहित्यिकांनी व शास्त्रज्ञानी साहित्यरूपाने जगासमोर आणले आहे. त्यामुळे साध्या-सोप्या भाषेमध्ये शास्त्रीय ज्ञान लोकांपर्यंत पोहोचवण्यास मदत झाली आहे.

विज्ञानाच्या विविध शाखांपैकी खगोलशास्त्र ही सर्वात जुनी व महत्त्वाची शाखा मानली जाते. या शाखेमध्ये प्राचीन काळापासून आजपर्यंत भारतीय विद्वानांचे व शास्त्रज्ञांचे योगदान मोठे आहे. आपल्या सभोवतालचा परिसर आणि आकाशस्थ ग्रह-तारे यांचे निरीक्षण करण्याचे काम वैदिक ऋषीमुनींनी मोठ्या आवडीने केले आहे. चारही वेदग्रंथांमध्ये त्यासंबंधीचे विस्तृत वर्णन आले आहे. त्यावरून त्यांची विज्ञानाबद्दलची जिज्ञासा स्पष्ट होते. पाराशर ऋषींची पाराशर संहिता, गर्ग ऋषींची गर्ग संहिता व लगध ऋषींची लगध संहिता यांमध्ये खगोलशास्त्राची माहिती मिळते. आर्यभट्ट, वराहमिहीर, ब्रह्मगुप्त इत्यादींनी प्राचीन काळी खगोलशास्त्रामध्ये मोठे योगदान दिले आहे. ब्रह्मगुप्ताच्या ब्रह्मस्फूट सिद्धांत नावाच्या ग्रंथामध्ये पृथ्वीच्या ठिकाणी पदार्थाला खेचून घेण्याचा गुणधर्म असल्याने पदार्थ खाली पडतो हे न्युटनच्या अगोदर प्रतिपादन केले होते. प्राचीन काळी अनेक विद्वानांनी विज्ञानातील गोष्टी लोकांना ग्रंथरूपाने सांगण्याचा प्रयत्न केला. मात्र या साहित्याकडे पुढील काळात झालेले दुर्लक्ष ही खेदाची बाब होय. मध्ययुगीन काळात भारतीयांचे इतर सर्व क्षेत्रांप्रमाणे विज्ञानाकडे दुर्लक्ष झाले. मात्र आधुनिक काळात अनेक खगोतज्ज्ञ भारतामध्ये जन्मास आले आणि त्यांनी जगामध्ये भारताची मान उंचावण्याचे काम केले. त्यांपैकीच महाराष्ट्रातील कोल्हापूर येथे जन्मलेले डॉ. जयंत नारळीकर हे खगोलशास्त्रज्ञ व विज्ञानसाहित्यिक होय.

जयंत विष्णू नारळीकर यांचा जन्म १९ जुलै,१९३८ रोजी कोल्हापूर येथे झाला. त्यांचे वडील विष्णू वासुदेव नारळीकर हे गणिततज्ज्ञ असून ते बनारस हिंदू विद्यापीठ, वाराणसी येथे गणित विभागप्रमुख होते. त्यांची आई सुमती विष्णू नारळीकर ह्या संस्कृत विदुषी होत्या. जयंत नारळीकरांचे शालेय शिक्षण वाराणसी येथे झाले. त्यांनी बी.एस्सी. ही प्रदवी प्रथम क्रमांकाने मिळवली होती. त्यानंतर ते उच्च शिक्षण घेण्यासाठी ब्रिटनला गेले. तेथील केंब्रिज विद्यापीठामध्ये त्यांनी बी. ए., एम. ए. व पीएच.डी. या पदव्या घेतल्या. तसेच त्यांना रँग्लर ही पदवीही देण्यात आली होती. त्यांना खगोलशास्त्रातील कार्याबद्दल टायसन मेडल व अनेक बक्षिसे मिळाली होती. १९६६ मध्ये त्यांनी मंगला सदाशिव राजवाडे यांच्याशी विवाह केला. १९६७ मध्ये केंब्रिज विद्यापीठाचे अँडम्स पारितोषिक पटकाविले. त्यानंतर ते १९७२ मध्ये भारतात आले आणि आपले संशोधन व साहित्यनिर्मिती हे कार्य आजपर्यंत चालू ठेवले आहे. १९७६ मध्ये त्यांनी केंब्रिज विद्यापीठाची एससी.डी. ही सर्वोच्च मानाची पदवी संपादन केली. त्यांना पीएच.डी. या पदवीसाठी फ्रेड हॉएड नावाचे चांगले मार्गदर्शक लाभले होते. त्यांच्या 'इन्स्टिट्युट ऑफ थिअरेटिकल अॅस्टानॉमी'मध्ये त्यांनी संस्थापक सदस्य म्हणून काम केले. डॉ. नारळीकर आणि प्रा. हॉएड यांनी केलेल्या क्वांटम इलेक्टोडायनामिक्सवरील संशोधनाने त्यांना जागतिक कीर्ती मिळाली. 'हॉएड नारळीकर सिद्धांत' म्हणून त्यांचे संशोधन प्रसिद्ध आहे.

१९७२ मध्ये भारतात आल्यानंतर त्यांनी टाटा मूलभूत संशोधन संस्थेमध्ये खगोलशास्त्र विभागप्रमुख म्हणून काम केले. १९८८ पासून ठाणे येथे आयुका संस्थेचे संचालक म्हणून त्यांनी काम पाहिले. चार दशकांहून अधिक कालावधीपासून त्यांचे अंतरिक्ष विज्ञानक्षेत्रात संशोधन सुरू आहे. त्याबरोबरच सतत पुस्तके लिहिण्याचा कार्यक्रमही सुरू आहे. सामान्य माणसाला खगोलशास्त्र समजवण्यासाठी त्यांनी अनेक वर्षे प्रयत्न चालविले आहेत. त्यासाठी त्यांनी साहित्यनिर्मिती व प्रसारमाध्यमांचा उपयोग केला आहे. त्यांच्या *यक्षाची देणगी* या पहिल्याच पुस्तकाला महाराष्ट्र शासनाचा पुरस्कार मिळाला आहे. खगोलशास्त्रातील त्यांच्या योगदानाबद्दल त्याना अनेक पुरस्कारांनी सन्मानित करण्यात आले आहे. त्यामध्ये १९६५ मधील पद्मभूषण, २००४ मधील पद्मविभूषण, २०१० मधील महाराष्ट्र भूषण, भाटनागर पुरस्कार व एम.पी. बिर्ला पुरस्कार इत्यादींचा समावेश होतो. त्यांना महाराष्ट्र फाऊंडेशनचा साहित्य विभागाचा जीवनगौरव पुरस्कार मिळाला आहे. नुकताच त्यांना मृत्युंजय पुरस्कार जाहीर झाला आहे.

डॉ. जयंत नारळीकर हे जरी खगोलशास्त्रज्ञ असले तरी ते उत्तम साहित्यिक आहेत. त्यांनी इंग्रजी, मराठी व हिंदी या भाषांमध्ये मोठ्या प्रमाणात लिखाण केले आहे. *वामन परत न आला, अंतराळातील भस्मासूर, कृष्णमेघ, प्रेषित, व्हायरस, अभयारण्य, यक्षांची देणगी, टाईम मशीनची किमया, याला जीवन ऐसे नाव* ही त्यांची विज्ञान कथाविषयक पुस्तके होत. याशिवाय त्यांनी खगोलशास्त्राचे ज्ञान सामान्य लोकांना समजावून देण्यासाठी काही पुस्तके लिहिली. त्यामध्ये *आकाशाशी जडले नाते, विज्ञानाची गरूडझेप, गणितातील गमतीजमती, विश्वाची रचना, विज्ञानाची रथचित्रे, नभात हसरे तारे* यांचा समावेश होतो. या पुस्तकांमधून त्यांनी मनोरंजक माहितीच्या आधारे खगोलशास्त्र मराठी जनतेला समजावून दिलेले आढळते. आपले विचार लोकांपर्यंत पोहोचविण्यासाठी ते वृत्तपत्रीय लिखाणही मोठ्या प्रमाणात करतात. जयंत नारळीकर हे आंतरराष्ट्रीय ख्यातीचे खगोलशास्त्रज्ञ असल्याने त्यांनी आपल्या संशोधनाला व साहित्याला प्रसिद्धी देण्यासाठी इंग्रजी भाषेचा वापर केला. त्यांच्या इंग्रजीमधील साहित्यकृतींमध्ये The Return of Vaman, The Adventure व The comet या तीन अतिशय प्रसिद्ध कलाकृती होत. विश्वउत्पत्तीचे ज्ञान लोकांना समजण्यासाठी त्यांनी अनेक ग्रंथ इंग्रजीमधून लिहिले आहेत. त्यांपैकी Current Issues in cosmology, A Different Approach to Cosmology : From A Static Universe through the Big Bang Towards Reality, Fred Hoyle's Universe, Scientific Edge-The Indian Scientist Frp, Vedic to Modern Times, An Introduction to Cosmology, From Black Clouds to Black Cosmos हे प्रमुख ग्रंथ होत.

डॉ. जयंत नारळीकर हे जरी आंतरराष्ट्रीय कीर्तीचे थोर शास्त्रज्ञ असले तरी ते एक उत्तम दर्जाचे लेखक आहेत हे आपणांस मान्य करावे लागते. त्यांनी खगोलशास्त्रावर अधारित मोठ्या प्रमाणात ललित लेखन

केले आहे. इंग्रजी व हिंदीप्रमाणेच त्यांचा मराठी विज्ञान लेखनामध्ये मोठा वाटा आहे. खगोलशास्त्र संशोधनात आपणांस मिळणारा आनंद आणि उत्तेजन इतरांना देण्यासाठी ते विज्ञानसाहित्याकडे वळले. लहानपणापासून त्यांना असणारा वाचनाचा छंददेखील त्याला कारणीभूत होता. लहानपणी त्यांनी चिपळूणकरांचे *अरबी भाषेतील सुरस व चमत्कारिक गोष्टी* नावाचे पुस्तक म्हणजेच *अरेबियन नाइट्सचे* रूपांतर वाचले होते. त्याप्रमाणे खगोल विज्ञानातील सुरस व चमत्कारिक गोष्टी सांगण्यासाठी ते लेखनाकडे वळले. मराठी भाषिकांसमोर मायबोलीतून केलेले भाषण ज्याप्रमाणे हृदयाला जाऊन भिडते त्याप्रमाणे लेखनाचाही परिणाम होईल या आशेने त्यांनी लेखनास प्रारंभ केला. त्यांचे लिखाण रोचक, रसाळदार व सर्वांच्या मनाला भिडणारे असे आहे. आकाशातील गुढ तारे व ग्रह यांच्या रसभरीत कथा लिहून त्यांनी मराठी विज्ञानसाहित्यामध्ये मोठी भर घातली आहे. त्यांच्या या कार्याबद्दल त्यांना मराठी विज्ञानसाहित्याचे प्रणेते म्हणून ओळखले जाते. आपल्या वैचारिक, वैज्ञानिक व तांत्रिक कथांमधून ते जणू वाचकांशी संवाद साधत असतात. केवळ तरुणांसाठीच नाही तर लहान मुलांनाही वाचावयास सोप्या ठरतील अशा विज्ञानकथा लिहून त्यांनी मराठी साहित्य समृद्ध केले आहे. त्यांनी त्यांचे अजब विज्ञान आणि आकाशामध्ये घडणाऱ्या असंख्य घटना आपल्या साहित्यकृतींमधून अतिशय रंजक पद्धतीने वाचकांसमोर ठेवल्या आहेत. सामान्यातील सामान्य व्यक्तीपर्यंत आपले साहित्य पोहोचावे व त्याला मनोरंजक पद्धतीने आकाशाचे गूढ उलगडता यावे यासाठी त्यांचा हा प्रयत्न चाललेला आहे. त्यांनी आपल्या साहित्यकृतींमधून लोकांना आकाशदर्शन घडविण्याची मंहान किमया केली आहे हे त्यांच्या साहित्याचे मोठेपण आहे. त्यांच्या लेखनामध्ये आकाशाचे गूढ स्वरूप उघडण्यासाठी आसूसलेल्या प्रतिभावंत व बोलक्या लेखकाचे विलोभनीय दर्शन घडते.

आकाशाशी जडले नाते–एक उत्तम साहित्यकृती.

नारळीकरांच्या अनेक साहित्यकृतींपैकी *आकाशाशी जडले नाते* ही एक खगोलशास्त्रविषयक साहित्यकृती होय. त्यांना तिचे प्रकाशन शासकिय यंत्रणेमार्फत करावयाचे होते. मात्र शासनाकडून ही जबाबदारी पेलली जाणार•नाही याची जाणीव होताच ती राजहंस प्रकाशनाकडून छापून विज्ञान रसिकांपर्यंत पोहोचविण्याचे कार्य केले. त्यांनी आपले लिखाण लोकांच्या मनात रुजविण्यासाठी त्याला काव्य, विनोदाची जोड दिली आहे. *आकाशाशी जडले नाते*चा विचार जरी खगोलशास्त्रीय असला तरी त्यामध्ये इतिहास, ज्योतिष, धर्म, पुरातत्व, कला, संस्कृती इत्यादींची जोड दिली आहे. त्यामुळे ही साहित्यकृती दर्जेदार बनली आहे. खगोलशास्त्राचा आजचा आवाका किती विस्तृत आहे याची जाणीव वाचकाला करून देणे या उद्देशाने त्यांनी हे लिखाण केले आहे. आठ विभागांमध्ये विभागलेल्या या साहित्यकृतीतील प्रत्येक प्रकरण म्हणजे एक कथा असून तिचे शीर्षक वाचकाला आकर्षित करणारे आहे.

जेव्हा सूर्य पश्चिमेकडे मावळतो तेव्हा काळ्याकुट्ट आकाशात तळपणारा सूर्य कुठे असेल? ग्रहमालेतील अद्‌भुत दृश्ये, काही ऐतिहासिक किस्से, ग्रहमालेतल्य टकरी, दुर्बिणीच्या पूर्वी, जेव्हा ताऱ्यांचा स्फोट होतो, तारायुगुलांचे नृत्य, पृथ्वीपलीकडे जीवसृष्टी असेल का? असे अनेक विषय अतिशय खुमासदार पद्धतीने मांडले आहेत. त्यांनी आपल्या लिखाणाला काही ठिकाणी विनोदाची जोड दिली आहे. त्यामुळे साहित्यरसिक त्याचा मनमुराद अस्वाद घेतात. धुमकेतू पृथ्वीवर आदळला तर काय होईल याचे केलेले वर्णन अतिशय रोमांचकारी आहे. पृथ्वीवरील डायनासोर नष्ट होण्यास धुमकेतूची टक्कर कारणीभूत ठरल्याची शक्यता मांडली आहे. बुलढाणा जिल्ह्यातील लोणार सरोवराच्या निर्मितीचे रहस्य सहजगत्या उलगडून सांगितले आहे. लोणार हे ठिकाण निसर्गरम्य आहे मात्र ते उपेक्षित राहिले असल्याचीही खंत त्यांनी मांडली आहे. याउलट परिस्थिती अमेरिकेतील लोणारपेक्षा लहान असलेल्या ॲरिझोना विवराची आहे असे ते म्हणतात. अतिशय उत्तम पद्धतीने जोपासलेले हे ठिकाण पर्यटकांना आकर्षित

करणारे आहे असे ते सांगतात. पण लोणारकडे जर पर्यटक वाढले तर ते ठिकाण आपण खाण्याच्या स्टॉलनी आणि प्लास्टीक कचऱ्याने खराब तर करणार नाही ना याचीही त्यांना भीती वाटते. त्यांनी आपल्या लिखाणामध्ये अनेक शास्त्रीय शोध कसे लागले याचे मनोरंजक चित्रण केले आहे.

गोषवारा : प्राचीन भारतीय ऋषिमुनींनी खगोलशास्त्रामध्ये महत्त्वपूर्ण योगदान दिले आहे. त्यांना प्राप्त झालेले ज्ञान त्यांनी ग्रंथरूपाने जगासमोर मांडले. मात्र भारतीयांनी त्याकडे केलेले दुर्लक्ष ही अतिशय दुर्देवाची बाब आहे. भारतीयांच्या याच ग्रंथांची मदत घेऊन परकियांनी त्याच्या आधारे नवे संशोधन मांडले. प्राचीन काळापासूनची भारतीयांची खगोलसंशोधनाची परंपरा पुढे नेण्यामध्ये डॉ. जयंत नारळीकर यांचे मानाचे स्थान आहे. त्यांनी खगोल संशोधनाबरोबरच विज्ञानसाहित्याचे लिखाण करून खगोलविज्ञान महाराष्ट्रातील घराघरांत पोहोचविण्याचे कार्य केले आहे. एक विज्ञान साहित्यिक म्हणून त्यांनी प्रचंड लिखाण केले आहे. *वामन परत न आला, अंतराळातील भस्मासूर, कृष्णमेघ, प्रेषित, व्हायरस, अभयारण्य, यक्षांची देणगी, टाईम मशिनची किमया, याला जीवन ऐसे नाव* इ. विज्ञानविषयक साहित्यकृती त्यांनी निर्माण केल्या. याशिवाय त्यांनी खगोलशास्त्राचे ज्ञान सामान्य लोकांना समजावून देण्यासाठी *आकाशाशी जडले नाते, विज्ञानाची गरुडझेप, गणितातील गंमतीजमती, विश्वाची रचना, विज्ञानाची रचना, विज्ञानाची रथचित्रे, नभात हसरे तारे* यांची निर्मिती केली. त्यामधून त्यांनी मनोरंजक माहितीच्या आधारे खगोलशास्त्र मराठी जनतेला समजावून दिलेले आढळते. अवकाशातील चमत्कारिक गोष्टी समजण्यासाठी ते लेखनाकडे वळले. मराठीमधील त्यांचे लिखाण रोचक, रसाळदार व सर्वांच्या मनाला भिडणारे असे आहे. आकाशातील गुढ तारे व ग्रह यांच्या रसभरीत कथा लिहून त्यांनी मराठी विज्ञानसाहित्य समृद्ध केले आहे. मराठीप्रमाणेच त्यांनी इंग्रजीमधूनही भरपूर लिखाण केले आहे. खगोल विज्ञानातील सुरस व चमत्कारिक गोष्टी सांगण्यासाठी ते लेखनाकडे वळले. त्यांनी ताऱ्यांचे अजब विज्ञान आणि आकाशामध्ये घडणाऱ्या असंख्य घटना आपल्या साहित्यकृतींमधून अतिशय रंजक पद्धतीने वाचकांसमोर ठेवल्या आहेत. सामान्यातील सामान्य व्यक्तीपर्यंत आपले साहित्य पोहोचवण्यासाठी ते सतत प्रयत्नशील असतात. साहित्यकृतीमधून लोकांना आकाशदर्शन घडविण्याची महान किमया करणारा किमयागार म्हणून त्यांचे कार्य थोर आहे. त्यामुळे डॉ. जयंत नारळीकरांच्या अंर्तमनामध्ये एक विज्ञान साहित्यिक वास करत आहे याची जाणीव होते. ■

आधुनिक महाराष्ट्राचे शिल्पकार

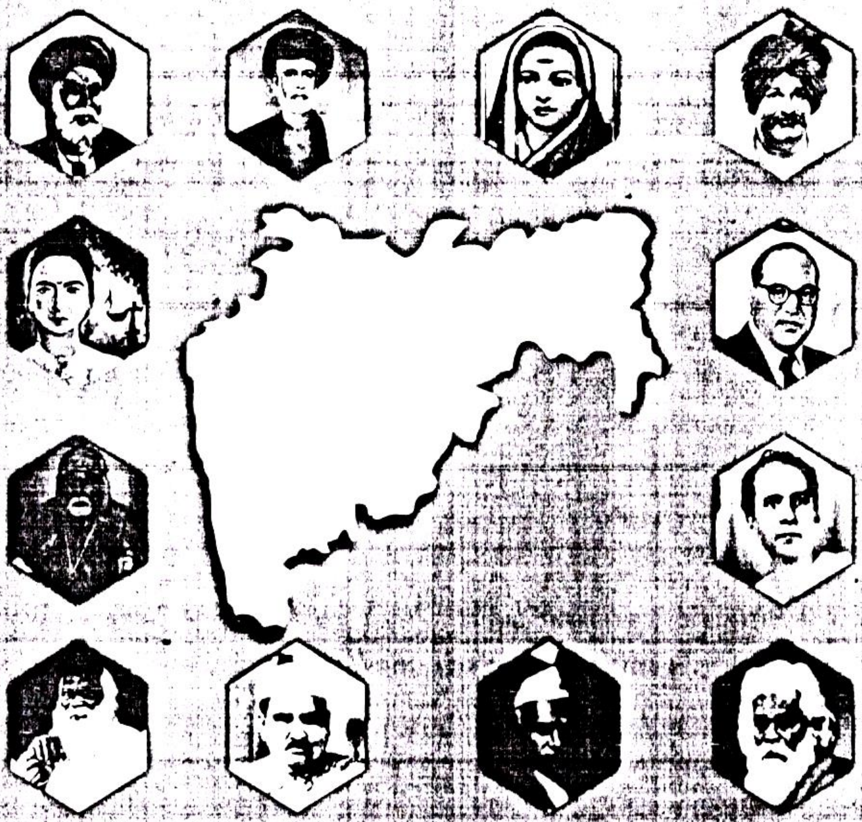

— संपादक —

सुहास नाईक

संगिता पाटील

प्रा. ज्ञानेश्वर गुळीग

प्रा. किरण ओटले

विठ्ठल मोरे

:: अंतरंग ::

१. सावित्रीबाई फुलेंचे स्त्री-मुक्ती आंदोलन - ऐतिहासिक आढावा ०१
प्रा. डॉ. रश्मी बंड

२. महाराष्ट्राचे शिल्पकार कर्मवीर भाऊराव पाटील यांची क्रांतीकारी योजना कमवा आणि शिका..१३
प्रा. डॉ. एम.व्ही. जाधव

३. आधुनिक महाराष्ट्राचे शिल्पकार - ताराबाई शिंदे १७
प्रा. डॉ. राजेंद्र विठ्ठलराव घोनमोडे

४. आधुनिक महाराष्ट्राच्या जडणघडणीमध्ये महर्षी कर्वे यांचे स्त्री - शिक्षण विषयक योगदान २४
प्रा.डॉ.एस.एम.गावडे

५. उपेक्षीतांच्या जीवनाचा वेध घेणारे अण्णाभाऊ साठे ३०
श्री. संतोष वसंत कोळेकर, डॉ. भास्कर उमराव भवर

६. कर्मवीर भाऊराव पाटील यांचे शैक्षणिक कार्य ३४
प्रा.डॉ.कदम संतोष तुकाराम

७. महाराष्ट्राचे शिल्पकार - यशवंतराव चव्हाण ४३
प्रा.डॉ.संजय दगडू धोंडेकर

८. महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे यांचे सामाजिक कार्य ५३
प्रा. अशोक ज्ञा. पाटील

९. सावित्रीबाई फुले यांचे शैक्षणिक व सामाजिक कार्य ६०
प्रा.डॉ.कोरडे डी.डी.

१०. **महात्मा फुले यांची कृषी विकासाच्या जडणघडणीतील विचारधारा : सध्यस्थिती** ६९
श्री.चंद्रकांत भूपाल पाटील

११. सामाजिक क्रांतीचे अग्रदूत - महात्मा फुले ८४
प्रा. अनिल शिवाजी टिके

१२. **क्रांतीज्योती सावित्रीबाई फुले : स्त्रीशिक्षणाची जागृत शिल्पकार** .... [illegible]
प्रा धनश्री शशिकांत भाडळकर

१३. शिक्षण भगिरथ कर्मवीर भाऊराव पाटील १०५
सौ. आम्रपाली अशोक गडवे

१४. व्या शतकातील आद्य प्रबोधनकार - महात्मा ज्योतीबा फुले (१८२७-१८९०) १०९
प्रा. सौ. वाघोले अरुणा रविंद्र

१५. डॉ. आंबेडकरांचे सामाजिक विचार १२९
प्रा. महिंद्र धोंडोबा कांबळे , प्रा. कटके महावीर महादेवराव

१६. एकोणिसाव्या शतकातील महाराष्ट्रातील आर्थिक स्थितीचे बहुजनवादी विश्लेषण : महात्मा फुले १३८
प्रा. पठारे उत्तम आप्पासाहेब

१७. प्रबोधनकाळातील महान भारतीय अर्थतज्ञ, शिक्षणतज्ञ व सुधारणावादी विचारवंत-
न्या. म. गो. रानडे .... [illegible]
प्रा. सौ. कापशीकर धनश्री रामचंद्र

१८ राजर्षी छत्रपती शाहू महाराजांचे स्त्री -मुक्तीचे कार्य १६३
वर्षाराणी टी. वाघमारे

१९ महाराष्ट्राची धर्मनिरपेक्षता आणि शिवरायांचे मुस्लिम सहकारी १७५
प्रा.डॉ. गंगथडे आर.डी

२० महात्मा जोतिराव फुले १८७
प्रा. काकडे लहू बबन

२१ मुक्तासाळवे- समता संगरातील महानायिका १९९
प्रकाश नाईक, बबन येसरे

२२ आधुनिक महाराष्ट्राच्या जडणघडणीतील कर्मवीर भाऊराव पाटील यांचे योगदान २०५
प्रा. सुरेश मारुती चव्हाण

सदर्भ ग्रंथ

[illegible] - कृष्णाकाठ खंड - १ प्रेस्टीज प्रकाशन, पुणे १९८४ पृ. १६८
[illegible] - कृष्णाकाठ खंड - १ प्रेस्टीज प्रकाशन, पुणे १९८४ पृ. १७६
[illegible] - ऋणानुबंध लेखसंग्रह प्रेस्टीज प्रकाशन पुणे प्र. आवृत्ती १९७९ - पृ. ६५
[illegible] - कृष्णाकाठ खंड - १ प्रेस्टीज प्रकाशन, पुणे १९८४, पृ. १८७
[illegible]
[illegible]
[illegible]

प्रा.डॉ.संजय दगडू घोडेकर
प्र.प्राचार्य. श्री पद्ममणि जैन
महाविद्यालय, पाबळ, ता शिरुर.

महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे यांचे सामाजिक कार्य

प्रा. अशोक ज्ञा. पाटील

प्रस्तावना

महाराष्ट्राला सामाजिक चळवळीचा फार मोठा वारसा लाभलेला आहे. महाराष्ट्रातील सामाजिक सुधारणेच्या महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे यांचे योगदान फार मोठे आहे. महात्मा ज्योतिबा फुले, राजर्षि शाहू महाराज व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर या समाज - सुधारक व विचारवंताप्रमाणे त्यांनी दलितांचा उध्दाव व अस्पृश्यता निर्मुलनासाठी आयुष्यभर प्रयत्न केला. त्यामुळे महाराष्ट्रतील समाज सुधारकांच्या मालिकेत महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे यांचे स्थान मोलाचे आहे. इ.स.१८७३ मध्ये कर्नाटकामधील जामखंडी येथे त्यांचा जन्म झाला होता. ते एका सुखवस्तू व सधन मराठा कुटूंबाचे वारसदार असून त्यांनी आपले सारे आयुष्य अस्पृश्योध्दारासाठी खर्च केले. जामखंडीच्या संस्थानिकांनी त्यांना मुंबई मधील व्हेटरनरी कॉलेजमध्ये जाण्यासाठी शिष्यवृत्ती देऊ केली होती. मानवाची सेवा करण्याच्या ध्येयाने त्यांनी ती नाकारली. त्यांनी पुण्यातील फर्ग्युसन महाविद्यालयात शिक्षण घेतल्यामुळे तेथील सामाजिक क्षेत्रात काम करणा-या सुधारकांचा प्रभाव त्यांच्यावर पडला होता. यावेळी त्यांनी जागातील अनेक विध्दानांच्या ग्रंथाचा अभ्यास केला त्यामुळे ते समाज सुधारणेच्या कार्याकडे वळले. अशा या सुधारकाने महाराष्ट्राच्या सामाजिक सुधारणा चळवळीमध्ये काय योगदान दिले आहे हे जाणू घेणे हा या शोध निबंधाचा उद्देश आहे.

सामाजिक कार्याची जाणिव

न्या. रानडे आणि डॉ. भांडारकर यांचा सहवास लाभल्यामुळे वि.रा. शिंदे प्रार्थना समाजाकडे आकर्षित झाले. मुंबई मध्ये एल.एल.बी. चे शिक्षण घेत असतांना ते समाजाच्या उपासनेला नियमित हजर राहत असत. प्रार्थना समाजाचे एकनिष्ट सेवक बनलेल्या शिंदेंना डॉ. भांडारकरांच्या प्रयत्नामुळे इंग्लडमध्ये उच्च शिक्षण घेण्यास जाण्याची संधी मिळाली. त्याठिकाणी त्यांनी विविध धर्माचा तौलनिक अभ्यास केला. धर्माचे पुस्तकी शिक्षण घेण्याबरोबरच त्यांनी युरोपातील चालीरीती पाहणे, वाङ:मयाचे वाचन, पंडीत व सज्जनांच्या भेटी गाठ, जुन्या नव्या संस्थाची वाढ

[illegible] [illegible]नेराळ्या व विषेशत: खालच्या वर्गाची परिस्थिती जाणून घेणे. प्रेक्षणिय [illegible] पाहणे. एकांतवासात चिंतन करणे. विविध देशातील मान्यवरांच्या गाठीभेटी [illegible]. व्याख्याने व उपदेश ऐकणे यामध्ये त्यांनी आपला वेळा खर्च केला.[१] सुट्टीच्या [illegible]त त्यांनी युरोपातील विविध देशांना भेटी देऊन तेथील चालीरिती, भाषा, संस्कृती विचारपध्दती इत्यादींचा अभ्यास केला. त्यावेळी त्यांना जाणविले की, भारताला युरोपकडून बरेच काही शिकण्यासारखे आहे पण युरोपला देण्यासारखे भारताकडे जे कांही आहे त्याचा मात्र भारतीयांनाच विसर पडला आहे.[२] इ.स. १९०३ मध्ये ॲम्स्टरडॅम येथील आंतरराष्ट्रीय उदार धर्मपरिषेत त्यांनी भारताचे प्रतिनिधी म्हणून उपस्थित राहून हिंदूस्थानातील उदार धर्म हा निबंध वाचला. त्यांनी या परिषदेत दिलेल्या व्याख्यानाला डच वृत्तपत्र ' न्यू रॉटरडॅम करन्ट ' याने चांगली प्रसिध्दी दिली होती.[३] ही परिषद आटोपून मायदेशी परतलेल्या शिंदेंचे मुंबई वंदरावर भव्य स्वागत करण्यात आले. मुंबई मधूनच त्यांनी आपले सामाजिक कार्य चालू ठेवावे यासाठी प्रार्थना समाजाचे उपाध्यक्ष शेट दामोदरदास गोवर्धनदास सुखडवाला यांनी राजा राममोहन रॉय नावाची तीन मजली इमारत बांधली होती. त्या इमारतीतूनच विठ्ठल रामजी शिंदे यांनी आपल्या सामाजिक कार्याला प्रारंभ केला. भारतीय समाजात जातिभेद, अस्पृश्यता, अंधश्रध्दा, अंधरुढी आणि अज्ञान या प्रमुख सामाजिक समस्या आहेत याची त्यांना जाणिव भारताच्या विविध प्रांतामध्ये भ्रमंती करताना झाली. त्यापैकी गंभीर रुप धारण केलेली अस्पृश्यतेची समस्या सोडविण्याला त्यांनी प्राधान्य दिले.

डिप्रेस्ड क्लासेस मिशनची स्थापना (१८ ऑक्टो. १९०६)

प्रार्थना समाजाचे प्रचारक म्हणून महाराष्ट्रात फिरत असतांना त्यांना अहमदनगर जिल्ह्यातील भिंगार गावातील अस्पृश्यांच एक शिष्टमंडळ भेटले. त्यांनी त्यांच्या गावात अयोजित केलेल्या सभेला यावे, अशी विनंती केली. या सभेचा परिणाम म्हणजे शिंदेंना याचवेळी अस्पृश्यांच्या समस्या सोडविण्यासाठी एखादे मिशन स्थापना करावे अशी कल्पना सुचली.[४] हे मिशन कसे असावे याबद्दल त्यांनी मुंबईतील एका सभेमध्ये अशी भूमिका मांडली होती की, "या लोकांच्या उध्दारासाठी नुसती शिक्षणसंस्था, मग ती कितीही मोठ्या प्रमाणावर असो, स्थापून चालावयाचे नाही तर ज्यामध्ये जिवंत व्यक्तिगत पुढाकार आहे असे एक मिशन तयार झाले

पाहिजे. अशा मिशनने ख्रिस्ती मिशन-यांप्रमाणे या लोकांच्या जीवितामध्ये क्रांती व विकास घडवून आणला पाहिजे "[५] त्यांच्या या कल्पनेला प्रार्थना समाजातील नेत्यांनाही पाठिंबा दिला होता. अशी संस्था स्थापन करण्यासाठी प्रार्थना समाजाचे उपाध्यक्ष शेठ दामोदरदास सुखडवाल यांनी १६ ऑक्टोबर १९०६ रोजी एक हजार रुपयाची देणगी देऊ केली होती. त्यामुळे शिंदेंनी अस्पृश्यता निवारणासाठी १८ ऑक्टोबर १९०६ रोजी दिवाळी पाडव्याच्या दिवशी डिप्रेस्ड क्लासेस मिशन (निराश्रीत साहाय्यकारी मंडळ) नावाची संस्था स्थापन केली. या संस्थेचे प्रमुख उद्देश पुढीलप्रमाणे होते.[६]

१. भारतातील उस्पृश्य समाजामध्ये शिक्षण प्रसार करणे.
२. शिक्षित झालेल्या अस्पृश्यांना नोक-या मिळवून देण्यासाठी प्रयत्न करणे.
३. सार्वजनिक जीवनात येणा-या सामाजिक व इतर अडीअडचणी सोडवणे.
४. सार्वजनिक धर्म, व्यक्तीगतशील व नागरिकता या त्रिगुणांचा अस्पृश्यामध्य प्रसार करणे.

मिशनमार्फत राबविलेल्या सामाजिक सुधारणा

अ. शाळा व वसतीगृहे

डिप्रेस्ड क्लास मिशनच्या स्थापनेच्या दिवशीच मुंवईमध्ये अस्पृश्यांसाठीची पहिली शाळा सुरु करण्यात आली. त्यानंतर पुढील नऊ महिन्यामध्ये मुंबईत मुलांसाठी एक आणि मुलींसाठी एक अशा दोन शाळा सुरु करण्यात आल्या. पुढील तीन वर्षात मुंबईमध्ये चार शाळा त्यापैकी एक भंगी समाजातील मुलांच्यासाठी व पुणे, मनमाड, इगतपुरी, अकोला, अमरावती, दापोली इत्यादी ठिकाणी शाळा सुरु केल्या. पहिल्या तीन वर्षामध्य एकुण सोळा शाळा काढण्यात आल्या व त्यामध्ये एक हजार अठरा विद्यार्थी शिक्षण घेऊ लागले.[७] अस्पृश्यांची मुले शाळेमध्ये दाखल व्हावीत वेगवेगळे उपक्रम शाळा व वसतीगृहे यासाठी मोठ्या प्रमाणावर निधीची गरज भासत होती. त्यासाठी अनेक दानशूर त्यांना भेटले त्याबरोबरच त्यांनी अनेक दौरे काढून निधी उभा केला. वसतीगृहांना मदत म्हणून तांदूळफंड, कापडफंड व पेटीफंड या उपक्रमाअंतर्गत तांदूळ, गहू, डाळी इत्यादी वस्तू जनतेकडून मिळविल्या. पेटीफंडामध्ये लोक मुलांना कपडे, साबन, औषधे, पुस्तके जमा करत असत.

आ. अस्पृश्यता निवारण परिषदा

महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे यांनी अनेक ठिकाणी अस्पृश्यता निवारण परिषदांचे आयोजन करुन सामाजिक समता निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला. त्यांनी [illegible] च्या ऑक्टोबर महिन्यात पुणे येथे मिशनची महाराष्ट्र परिषद आयोजित केली [illegible] तीन दिवस चाललेल्या या परिषदेला विविध ठिकाणाहून विविध जातीचे सुमारे [illegible] लोक उपस्थित होते. त्यामध्ये अस्पृश्य स्त्रियांचाही समावेश होता. [illegible] समाजाचे झालेले तुकडे जोडण्यासाठी ही परिषद उपयुक्त ठरेल असा [illegible] शिंदे यांनी या परिषदेच्या प्रास्ताविक भाषणामध्ये केला होता.[८] या [illegible] लोकनियुक्त व्हाव्यात आणि त्यामध्ये अस्पृश्यांना [illegible] मिळाव्यात अशी मागणी करण्यात आली होती. अस्पृश्ययांच्या [illegible] जोडण्याची ही परिषद उपयुक्त ठरली. इ.स. १९१८ मध्ये मुंबई [illegible] अस्पृश्यता निवारण परिषद घेण्यात आली होती. या परिषदेला न्या. चंदावरकर, सयाजीराव गायकवाड महाराज, बॅ. जयकर, विपीन चंद्रपाल, भुलाभाई देसाई, लो. टिळक, इत्यादी मंडळी उपस्थित होती. या परिषदेला शाळा, पानवठे, देवळे, करमणूक केंद्रे, इत्यादी ठिकाणी अस्पृश्यता पाळू नये असा ठराव शिंदेनी मांडला होता.[९] यावेळी शिंदेनी सह्या केल्या होत्या मात्र टिळकांनी त्यावर सही केली नाही. इ.स. १९२० मध्ये नागपूर येथे अखिल भारतीय अस्पृश्यता निवारण परिषद घेण्यात आली. या परिषदेचे अध्यक्षस्थान महात्मा गांधीजीनी भुषविले होते. त्यामध्ये अस्पृश्यावरील नागरिकत्वाचे व धार्मिक प्रकारचे प्रतिबंध काढून टाकावेत आणि अस्पृश्यांना त्यांच्या मर्जीनुसार कोणताही धंदा करण्याची सहमती द्यावी असे ठराव करण्यात आले होते.

इ. केंद्र सरकारडे शिफारशी

अस्पृश्यता निवारणाच्या कार्यात गुंतलेल्या शिंदेंना केंद्र सरकारने इ.स. १९१६ मध्ये एक पत्र पाठविले.विविध प्रांतिय सरकारांनी आजपर्यंत अस्पृश्यता निवारणासाठी काय प्रयत्न केले आहेत आणि पुढील काळात संदर्भात कोणत्या स्वरुपाचे काम करणे आवश्यक आहे. याची माहिती सादर करण्याची त्यांना विनंती करण्यात आली होती. अस्पृश्यता निवारणाबाबत मिशनच्या काय सुचना आहेत हे कंद्र सरकारला कळवावे असा खलिता त्यांना मिळाला होता. त्यानुसार अस्पृश्यांना

सक्तीचे मोफत शिक्षण द्यावे, त्यांचा स्वाभिमान जागा करावा, खेड्यामध्ये व शहरामध्ये पुरेशा शाळा सुरु कराव्यात, प्रत्येक जिल्ह्यामध्ये किमान एक तरी औद्योगिक शिक्षण देणारी शाळा काढावी, वसतीगृहे स्थापन करावीत, अस्पृश्यांना मोठ्या कारखान्यामध्ये नोक-या द्याव्या, लष्करामध्ये नोक-या देण्यात याव्या, इत्यादी शिफारशी करण्यात आल्या. या शिफारशींचा अहवाल ३० ऑक्टोबर १९१६ रोजी केंद्रीय सरकारला पाठविण्यात आला. त्याच्या प्रती विविध प्रांतीय सरकारांनाही पाठविण्यात आल्या होत्या.[१०]

ई. निराश्रीत सेवासदन व सोमवंशीय मित्रसमाज

अस्पृश्य महिलांच्या सेवेसाठी जुलै १९०७ मध्ये निराश्रीत सेवासदन दयाराम गिडुमल यांच्या मदतीने सुरु केले होते. अस्पृश्य पुरुषांमध्ये धार्मिक व सामाजिक सुधारणा करण्यासाठी सोमवंशीय मित्रसमाजाची स्थापना करण्यात आली.

शेतकरी चळवळ

भारत हा देश कृषीप्रधान असून येथील शेतकरी हा देशाचा आत्मा आहे याची जाणिव वि.रा. शिंदेंना होती. शेतकरी सुखी असेल तर देश सुखी होईल असे त्यांना वाटत होते. परंतू तो कर्जबाजारी, नढलेला व सावकाराच्या गुलामगिरीत अडकलेला होता. म्हणून महात्मा फुले यांच्या शेतक-यांच्या उध्दाराचे कार्य शिंदे यांनी पुढे चालविले होते. इ.स.१९२६ ते १९२९ या काळात त्यांनी शेतक-यांच्या उध्दाराचे कार्य केले. शेतक-यांच्या दयनीय परिस्थितीला इंग्रज सरकार, सावकार आणि जमीनदार जबाबदार आहेत, अशी त्यांची भूमिका होती. शेतकरी व कामगार वर्ग एकत्र येऊन लढा द्यायला हवा असे त्यांना वाटत होते. शेतकरी व कामगारांच्या संयुक्त संघाप्रमाणेच त्यांनी शेती कसणा-या कुणब्यांची एकजूट करण्याचा कार्यक्रमही सुरु केला होता.[११] महाराष्ट्रात ठिकठिकाणी परिषदा घेऊन शेतक-यांना जागृत करण्याचे काम त्यांनी केले. शेतकरी व अस्पृश्यता या प्रश्नाबद्दल बोलतांना ते म्हणत की, " शेतीचा प्रश्न हा अर्थशास्त्राचा आहे व अस्पृश्यतेचा प्रश्न हा सामाजिक व राजकीय जुलुमाचा आहे." शेतक-यांचे प्रश्न न सोडविण्या-या इंग्रज सरकारवर ते कडाडून टिका करत होते.

इतर कार्य

अस्पृश्यता व शेतक-यांच्या समस्या या प्रमुख प्रश्नाबरोबरच महर्षी वि.रा.शिंदे यांनी अनेक सामाजिक समस्या सोडविण्यासाठी सतत प्रयत्न केले. पुणे येथील पर्वती मंदिराच्या सत्याग्रहामध्ये ते सहभागी झाले होते. दक्षिण महाराष्ट्रात प्रचलित असलेली मुरळी प्रथा बंद व्हावी म्हणून प्रयत्न केले.

मद्यपानामुळे गोरगरीबांचे संसार उध्वस्त होतात म्हणून त्यांनी मद्यपानाला विरोध केला. होळीच्या सणामधील बीबत्स प्रकार बंद व्हावेत म्हणून समाज जागृती केली. दुष्काळग्रस्तांना मिशनच्या वतीने मदत केली. साथीच्या रोग मुंबई व पुणे परिसरात पसरले होते तिथे मिशनच्या मार्फत लोकांना वैद्यकिय मदत करण्यात आली.

गाभदारा

महाराष्ट्रातील सामाजिक सुधारणेच्या चळवळीत महर्षी वि. रा. शिंदे यांनी अनेक सामाजिक समस्या सोडविण्यासाठी सतत प्रयत्न केले. पुण्यातील आणि युरोपमधील वास्तव्यामुळे सामाजिक चळवळीकडे वळले. त्याचबरोबर त्यांना प्रार्थना समाजाने केलेले सहकार्य हे देखील अतिशय महत्वाचे होते. भारतात असलेल्या अनेक सामाजिक समस्येपैकी अतिशय गंभीर रुप धारण केलेली अस्पृश्यतेची समस्या सोडविण्याला त्यांनी प्राधान्य दिले होते. ती सोडविण्याकरिता त्यांनी १८ ऑक्टोबर १९०६ रोजी डिप्रेस्ड क्लासेस मिशन (निराश्रीत साहाय्यकारी मंडळ) नावाची संस्था स्थापन केली.

या संस्थेमार्फत महाराष्ट्राच्या कानाकोप-यातील अस्पृश्य मुलांसाठी शाळा व वसतीगृहे सुरु केली. ती चालविण्याकरिता खुप पायपिट करुन निधी गोळा केला. त्यांना अनेक दानशूर मंडळी भेटल्यामुळे मिशनला व त्याच्या विविध उपक्रमांना निधी उपलब्ध झाला. मिशनमार्फत अस्पृश्यता निवारण परिषदा आयोजित करुन हा प्रश्न सोडविण्याचा प्रयत्न केला. केंद्रिय सरकारला अस्पृश्यता निर्मुलनाबाबत अतिशय महत्त्वाच्या सूचना व शिफारशी केल्या. अस्पृश्यता निवारणाबरोबरच त्यांनी शेतकरी, स्त्रीया व गोरगरीब जनतेच्या विविध समस्या सोडविण्यासाठी प्रयत्न केले.

संदर्भ

१. कुलकर्णी सुहास, महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे, पृ.३८
२. संपा.पवार गो. मा.विठ्ठल रामजी शिंदे यांचे रोजनिशी, पृ. १५६
३. पवार गो. मा. महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे, पृ. १५४
४. शिंदे वि.रा.माझ्या आठवणी व अनुभव, पृ. २१६
५. कित्ता, पृ.२१७
६. संपा. केसरकर बी.बी. शिंदे वि.रा.लेख, व्याख्याने व उपदेश, पृ. १११
७. कुलकर्णी सुहास, उपरोक्त, पृ.५९
८. पवार गो. मा. उपरोक्त, पृ. २८०
९. मोरे दिनेश, आधुनिक महाराष्ट्रातील परिवर्तनाचा इतिहास, पृ.३९७
१०. पवार गो. मा. उपरोक्त, पृ.२९९
११. संपा.मंगुडकर मा.प.शिंदे लेखसंग्रह, पृ.२९७

प्रा. अशोक ज्ञा. पाटील
श्री. एम.एच.खापणे कॉलेज पाचल,
ता.राजापूर, जि.रत्नागिरी
मोबा नं. ९४२३८३१८१२

ISBN 978-93-83411-38-2

इतिहास लेखनातील नवा प्रवाह : प्रादेशिक इतिहास

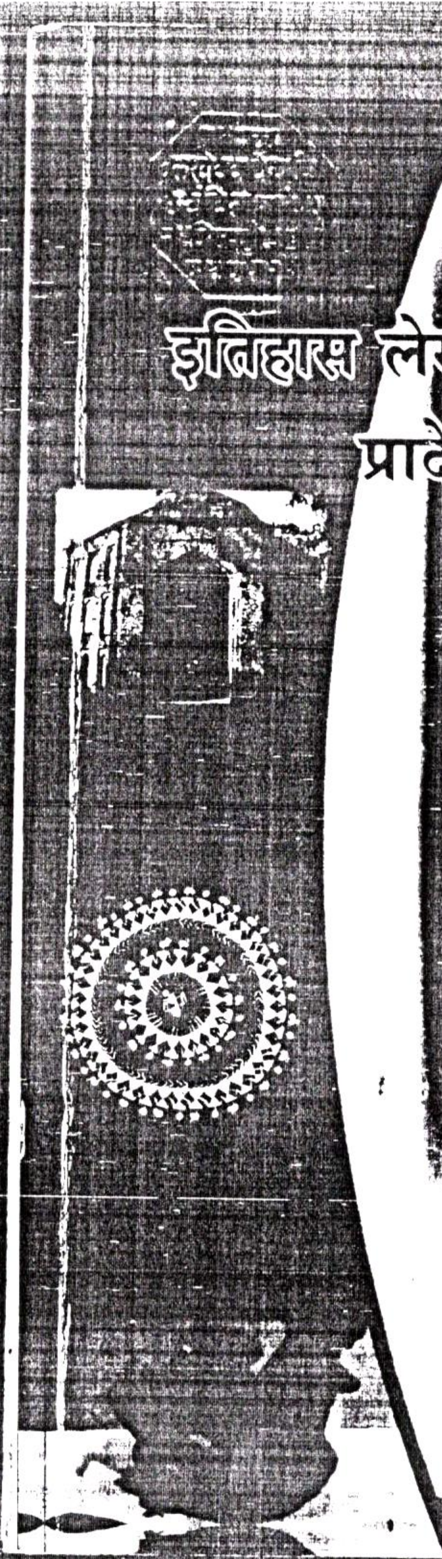

संपादक

सुहास नाईक — संगिता पाटील
विठ्ठल मोरे — प्रा. सुरेश चव्हाण
प्रा. ज्ञानेश्वर गुळीग — प्रा. किरण ओटले

इतिहास लेखनातील नवा प्रवाह : प्रादेशिक इतिहास

Etihas Lekhanatil Nava Pravah : Pradeshik Etihas

■

ISBN No. 978-93-83411-38-2

■

© सर्व हक्क : संपादक मंडळ
आणि
सत्यशोधक इतिहास अकादमी, महाराष्ट्र राज्य

■

प्रथम आवृत्ती : १९ फेब्रुवारी २०१५
(छत्रपती शिवाजी महाराज जयंती)

■

प्रकाशक : विद्यावती प्रकाशन, लातूर

■

मुखपृष्ठ : सुरज आवळे

■

अक्षर जुळणी : निलेश हेमाडे

■

मूल्य : ४०० रुपये

या ग्रंथातील सर्व लेखांमधील मते, अभिप्राय संबंधीत लेखकांचे असून त्या संबंधी संपादक, प्रकाशक, मुद्रक व वितरक सहमत असतीलच असे नाही.

अनुक्रमणिका

■

१. दक्षिण कोकणातील धार्मिक मनोरंजन प्रकार : दशावतार १
डॉ. अशोक ज्ञानदेव पाटील

२. अकोले तालुक्याच्या आदिवासी भागातील प्राचीन ऐतिहासिक मंदिरे ६
प्रा. एल. बी. काकडे

३. बडोदे संस्थानातील ग्रंथालय चळवळ १५
प्रा. श्रीमती पंकजा कमलेश अहिरे

४. सविनय कायदेभंग आंदोलनात अहमदनगर जिल्ह्यातील स्त्रीयांचे योगदान २३
डॉ. उत्तम आप्पासाहेब पठारे

५. महात्मा फुले यांचे कृषी विषयक धोरण : एक ऐतिहासिक पृथक्करणात्मक परिशीलन ३३
प्रा.सचिन अशोक धेंडे

६. कोठलिंग डोंगर : एक दुर्लक्षित ठिकाण ३८
प्रा. दिपक हिंदूराव तडाखे

७. ग्रामीण जीवनातील : लोकसंस्कृतीतील स्त्रीरूपे ४१
प्रा. सौ. अरूणा वाघोले

असंख्य प्रदेशामध्ये विखुरलेल्या इतिहासाला एका सूत्रात बांधले की, राष्ट्रीय इतिहास बनतो. त्यामुळे प्रदेशातील समग्र घटनांचे चित्रण आणि रेखाटन यामध्ये अभिप्रेत आहे अन्यथा एकांगी इतिहासात समाजाचे प्रतिबिंब उमटणार नाही आणि खरा इतिहास दडपण्याची शक्यता निर्माण होईल. प्रस्तुत ग्रंथामध्ये संशोधकानी वेगवेगळया घटकांवर केलेले संशोधन हे महत्त्वपूर्ण ठरले आहे. आणि म्हणूनच राष्ट्रीय इतिहासाला नवा आयाम जोडण्यासाठी, दुर्लक्षितांचा इतिहास लिहून त्यांची दखल घेण्यासाठी या ग्रंथाचे प्रकाशन करण्यात येत आहे.

या ग्रंथाचे वेगळेपण हेच की, या ग्रंथामधील काही शोधनिबंध हे आंतरविद्याशाखीय दृष्टिकोनातून लिहले आहेत तर प्रादेशिक इतिहासाची मांडणी करताना स्थानिक, संस्कृती व स्थळे किंवा इतर संशोधनातून इतिहासाचा अदृश्य खजिना दृष्टीक्षेपात आला आहे. केवळ शोधनिबंधामधून इतिहास घडला आणि घडवला जावू शकत नाही नाही याचे भान आम्हाला आहे, परंतू सादयंत लिहला तरी जावू शकतो अशी खात्री देखील आहे. इतिहास संशोधनातून सुरु झालेली ही आघाडी इतिहास संवर्धनापर्यंत पोहचण्यासाठीचा प्रवास आपणासर्वांच्या जबाबदारीवरच अवलंबून आहे.

या ग्रंथामध्ये समाविष्ट केलेले शोधनिबंध हे दर्जेदार आहेत, तसे ते इतिहासाच्या अभ्यासाला नवी दृष्टी देणारे आहेत. या ग्रंथामधील शोधनिबंधावर नजर फिरवल्यास इतिहासाच्या खोल अंधारात संशोधनाचा प्रकाशझोत टाकून नवा अन्वयार्थ लावण्याचा संशोधकांनी केलेला हा आरंभबिंदू अधिक गडद, सामर्थ्यशील व गतिमान होईल, असा विश्वास वाटतो.

या ग्रंथनिर्मितीकरीता संशोधक व अभ्यासक यांनी आपले शोधनिबंधक वेळेवर उपलब्ध करुन दिले त्याबद्दल त्यांचे मनःपूर्वक आभार. तसेच अक्षरजुळणी करणारे श्री. निलेश हेमाडे मुखपृष्ठाची कल्पक मांडणी करणारे श्री. सुरज आवळे तसेच प्रकाशक विद्यावती प्रकाशन, लातूर या सर्वांचे सहकार्य मिळाले. त्यांच्या कार्यतत्परतेमूळेच या ग्रंथाचे प्रकाशन होवू शकले. त्या सर्वांचे आभार.

संशोधक, अभ्यासक व वाचक या ग्रंथाचे स्वागत करतील हीच अपेक्षा...!

संपादक

■ ■ ■

दक्षिण कोकणातील धार्मिक मनोरंजन
प्रकार : दशावतार

■

डॉ. अशोक ज्ञानदेव पाटील

प्रास्ताविक

महाराष्ट्रातील नैसर्गिक साधन संपत्तीने नटलेला एक प्रदेश म्हणून कोकण प्रांत ओळखला जातो. या प्रदेशात खूप प्राचीन इतिहास लाभलेला आहे. प्राचीन साहित्यामध्ये अपरांत या नावाने हा प्रदेश ओळखला जातो. अपरांत किंवा कोकणची भौगोलीक परिसीमा वेगवेगळ्या लेखकांनी वेगवेगळी दिलेली आहे. परंतु सर्वसाधारणतः उत्तरेस दमणगंगेपासून दक्षिणेला तेरेखोलच्या खाडीपर्यंतची किनारपट्टी कोकण म्हणून ओळखली जाते. चिनी प्रवाशी ह्युएनत्संगने नर्मदेच्या दक्षिणेकडील समुद्र किनाऱ्यालगतचा व केरळच्या उत्तरेस असलेला देश म्हणून कोकणचे वर्णन केले आहे. येथे नागलोकांची आरंभी वस्ती असून कुंकण नावाच्या एका नागकुलाने येथे अधिराज्य स्थापन केल्यामुळे हा प्रदेश कोकण म्हणून ओळखला जात होता असे म्हणतात. तर दुसऱ्या एका विचार प्रवाहानुसार परशुरामाची माता कुंकणा हिच्या नावावरुन या प्रदेशाला कोकण असे नाव मिळाले असे म्हणतात. या प्रदेशावर मौर्य, सातवाहन, आभिर, त्रैकुटक, कोकणचे मौर्य, चालुय, राष्ट्रकुट शिलाहार, कदंब, यादव, आदिलशाही राजवट, छत्रपती शिवाजी महाराज, पेशवे व इंग्रज इत्यादींनी राज्य केले. सध्या या प्रदेशात असलेल्या रत्नागिरी व सिंधुदुर्ग या जिल्ह्याचा समावेश दक्षिण कोकणात होतो. या प्रदेशात मराठेकाळापासून आजपर्यंत प्रचलीत असलेल्या दशावतार या मनोरंजन प्रकार हा येथील सांस्कृतिक जीवनाचे खास वैशिष्ट्य असून त्याचा उदय व विकास कसा झाला ते आपण पाहणार आहोत.

मध्ययुगीन महाराष्ट्रामध्ये मनोरंजनाला अतिशय महत्व प्राप्त झाले होते. शाहिरांनी लावण्या आणि पोवाडे गाऊन रगील आणि रंगेल लोकांचे चांगले मनोरंजन करण्याचे कार्य

चालविले होते. त्यावेळी अध्यात्मिक प्रवृत्तीच्या लोकांचे मनोरंजन करण्यासाठी काही पारंपारिक तर कांही नवी मनोरंजनाची साधने उदयास आली होती. या साधनांना धार्मिक मनोरंजनाची साधने म्हणून ओळखले जाते. या साधनामध्ये कीर्तन, भजन, पुराणपठण, लळीत, गोंधळ, जागरण, दशावतार इत्यादी साधनांचा समावेश होता. ही साधने जरी अध्यात्मिक उन्नती करण्याच्या उद्देशाने उदयास आली असली तरी त्यामधुनही लोकांचे मनोरंजन होत होते. खासकरुन दक्षिण कोकणामध्ये दशावतार आणि लळीत हे धार्मिक मनोरंजनाचे दोन प्रकार १८ व्या शतकामध्ये फार लोकप्रिय झाले असून त्यापैकी दशावतार या मनोरंजन प्रकाराचा थोडक्यात आढावा आपण घेणार आहोत. आजही दक्षिण कोकणातील अनेक देवस्थानांचा वार्षिक जत्रोत्सव दशावताराशिवाय पूर्ण होत नाही. या मनोरंजन प्रकारात परमेश्वराच्या दहा अवतारावर आधारित सोंगे आणून लोकांचे मनोरंजन केले जाते. आज एकविसाच्या शतकात लोकांसमोर मनोरंजनाची अनेक साधने उपलब्ध असतानाही दक्षिण कोकणातील दशावताराचे महत्व कमी झालेले नाही.

दशावताराचा उदय

धार्मिक मनोरंजनाच्या आकर्षणाने दशावतार हा नवा मनोरंजन प्रकार दक्षिण कोकणात उदयास आला होता. त्याच्या उगमाबद्दल वेगवेगळी मते मांडली जातात. सतराव्या शतकातील रामदासांच्या दासबोधामध्ये दशावतार या संकल्पनेचा उल्लेख आढळतो. ते नाटकाबद्दल ते म्हणतात, खेळता नेटके दशावतारी । तेथे येती सुंदर नारी । नेत्र मोडिती कळकुसरी । परी अवघे घटिंगण ॥ यावरुन रामदासांच्या काळी दशावतारी नाटके महाराष्ट्रात प्रचलित असावीत, मात्र त्यांचे स्वरुप कसे होते त्याबद्दलचा पुरावा मिळत नाही. त्यानंतर मराठे मुघलांशी लढाईच्या कामामध्ये अधिकाधिक गुंतत गेली तसतसे त्यांचे या मनोरंजनाच्या साधनाकडे दुर्लक्ष होत जाऊन ती लुप्त झाली असावीत. मात्र यावेळी दक्षिण कोकणामध्ये पौराणिक संविधानकांवर आधारलेली अशी नाटके निर्माण होत होती. यानंतरच्या महाराष्ट्रातील दशावताराची माहिती देणारा पहिला पुरावा इ.स. १७२८ मधील उपलब्ध होतो. त्यानुसार हा मनोरंजन प्रकार कर्नाटकातून महाराष्ट्रात आणून तो लोकांसमोर सादर करण्याचे काम शामजी नाईक काळे यांनी केले. त्यांनी राजापूर प्रांतातील आडिवरे या आपल्या छोट्याशा गावामध्ये दशावतारी खेळाची सुरुवात केली. दशावतार आणि मराठी नाटके यांच्या स्वरुपामध्ये अधिक साम्य आहे. कांही हावभाव आणि कृतीच्या माध्यमातून विष्णूच्या दहा अवतारांचे सादरीकरण दशावतारामध्ये केले जाते. दशावतारी खेळ सुरू

करण्यापूर्वी स्नान करून पेटाऱ्याची पूजा केली जाते. पेटारा म्हणजे दशावतारी खेळाचे साहित्य ठेवण्याची पेटी. ही पेटी बांबूपासून तयार केलेली असून तिच्यामध्ये लाकडी मुखवटे ठेवलेले असतात. पेटीतून गणपती, सरस्वती व ब्रह्मदेवाचा चार तोंडाचा मुखवटा काढून त्यांची पुजा केली जाते. ही पुजा म्हणजेच रंगदेवतेची पूजा होय. प्रत्येक दशावतारी खेळाची सुरुवात सर्व विद्या आणि कलांची देवता असणाऱ्या गजाननाची आळवणी करुन केली जाते. कोणत्याही मनोरंजनाच्या कार्यक्रमाचा आरंभ हा नमनाने करण्याची प्रथा आहे. दशावताराच्या आरंभी सुत्रधार आपल्या साथीदारासह आणि संगीत वाद्यासह गजाननाची आळवणी करतो. गणपती या नावामध्ये कांही एक अर्थ दडलेला आहे. गण म्हणजे लोक किंवा समुह आणि पती म्हणजे पालनकर्ता. या नावामधून गणपती हा सामान्य लोकांचा देव आहे तशी त्यांची भावना होती. त्यामुळे शतकानुशतके जीवनातील कोणत्याही शुभकार्याचा आरंभ गणेशाच्या पुजनाने, स्तोत्रगीताने वा आवाहनाने करण्याची प्रथा प्रचलीत आहे. त्यामुळे सर्व लोककलांच्या आरंभी गणेशस्तुती केली जात असल्याचे आढळते. मात्र अभिजनांच्या कलारंभी मात्र शंकराचे नमन आढळते. दशावतार हा कोकणातील सर्वसामान्य लोकांचा मनोरंजन प्रकार असल्याचे त्यामध्ये गणेशाची आळवणी आढळते. त्याबरोबरच ''काळे या'' अशी आळवणी शामजी काळेंना करुन त्यांच्या स्मृतींना उजाळा दिला जातो. त्यानंतर रंगमंचावर गोपाळनृत्य व ब्रह्मदेवाची उपस्थिती दाखविली जाते. कथानक सांगणारा जो सूत्रधार किंवा संयोजक असतो त्याला नाईक असे म्हणतात. तो संस्कृत नाटकातील सुत्रधाराची भुमिका पार पाडत असतो. कथा रंजक करण्यासाठी भारतीय अध्यात्मामधील कांही प्रश्न, स्तोत्र व वेदउच्चार लोकांना सांगितले जात होते.

दशावताराचा विकास

दशावताराचा प्रवाह सर्वप्रथम आडिवरे येथे सुरू झाला आणि नंतर त्याचा प्रसार कोकणातील कुवेशी, नाटे, ओणी, सावंतवाडी, वेंगुर्ले इत्यादी भागामध्ये झाला. मराठ्यांचे आरमार प्रमुख सरदार आंग्रेनी इ.स. १७३६ मध्ये शामजी काळेंना दशावताराचा खेळ करण्यास निमंत्रण केले होते. त्यावेळी फकीरजी आंग्र्यांच्या लग्नाप्रित्यर्थ दशावतारी खेळाचा कार्यक्रम करण्यात आला होता. हळूहळू पुढील काळात दशावतार या प्रकाराला कोकणातील लोकांच्या मनोरंजनाचे प्रमुख साधन म्हणून लोकप्रियता मिळत गेली. विशेष करून सावंतवाडी व मालवण परिसरामध्ये या प्रकाराला अतिशय लोकप्रियता लाभली होती. मनोरंजनाच्या या प्रकाराला काही नाटकीय मूल्ये असून त्यातील संवाद विशिष्ट

शैलीमध्ये सादर केले जात असत. यामध्ये वापरली जाणारी भाषा ही ग्रामीण व गावरान होती. मात्र ती सर्वसामान्य लोकांना जास्त आवडणारी असून त्यांचा या कार्यक्रमांना चांगला प्रतिसाद लाभत होता. वेगवेगळ्या देवतांची आणि दानवांची पात्रे सदर करणारे कलाकार मुखवटे आणि केसांचे टोप घालून अभिनय करीत असत. त्यासाठी त्यांना अभिनयाचे कौशल्यही आवश्यक होते. मृदंग आणि झांजाच्या तालावर ते नृत्य करून आपली कला सादर करीत होते. देव आणि दानव यांच्यामधील युध्द हे दशावताराचे मुख्य वैशिष्ट होय. त्यामधून असे स्पष्ट होते की त्यावेळच्या लोकांच्यावर प्राचीन दंतकथा आणि पुराणांचा खूप प्रभाव होता. दशावतारी खेळातील संवाद, कथाकथन,गीते आणि नृत्य यामधून लोकांचे चांगले मनोरंजन आले. कोकणातील राजापूर प्रांतात उदयास आलेला हा मनोरंजन प्रकार पुढे पेशव्यांना दरबारात जाउन पोहचला होता. इ.स. १७८५ मध्ये होळी उत्सवामध्ये सुपाच्या बालर्लिंग नाईक व लक्ष्मण गुरव या दोन कलाकागंनी पेशव्यांच्या समोर शनिवारवाड्यात दशावतार सादर केला. त्यानिमित्त श्रीमंतांनी (पेशव्यांनी) दोघांना प्रत्येकी तीस रूपये बक्षिसी आणि मानाची वस्त्रे दिली होती.

दक्षिण कोकणात दशावतराचे खेळ देवतांच्या यात्रा व उत्सवप्रसंगी सादर करून लोकांचे मनोरंजन केले जात होते. पुढे संपूर्ण महाराष्ट्रात या मनोरंजन प्रकाराला लोकप्रियता मिळाल्याचे अनेक ऐतिहासिक नोंदीवरून लक्षात येते. इ.स. १८१ मध्ये वैद्य यांच्या खर्चामध्ये श्रीरामजीच्या देवळात दशावतारी खेळ केल्याबद्दल कलाकारांना १० रूपये दिल्याची नोंद आढळते. या खेळाच्यावेळी हरताळ, राळ, वगैरेसाठीच १८ रूपये खर्च करण्यात आले होते. या मनोरंजन प्रकाराला स्वच्छंदी मनोरंजना एवढी लोकप्रियता लाभली नाही. कारण १८ व्या शतकातील जास्त लोकांची स्वच्छंदी मनोरंजनाची मागणी होती. दशावतार हा धार्मिक मनोरंजन प्रकार असल्यामुळे तो लोकांची ही मागणी पूर्ण करू शकणारा नव्हता. अध्यात्मिक वृत्तीच्या लोकांचे मनोरंजन करण्याच्या उद्देशाने उदयास आलेला हा प्रकार आजपर्यंत कोकणात टिकून असल्याचे दिसून येते. त्यावरून त्याची आवश्यकता व लोकप्रियता लक्षात येते.

संदर्भ सूची

१. *जोशी वि.कृ., लोकनाट्याची परंपरा, पृ. १६.*

२. *कित्ता, पृ. ७६.*

३. *डॉ. आकलेकर भालचंद्र, कोकणचा सांस्कृतिक इतिहास. पृ. ११.*

४. *जोशी वि.कृ., पूर्वोक्त, पृ. १५*

५. *कित्ता, पृ. १५.*

६. *पारसनिस द.ब., अनु. डॉ. देशपांडे सुरेश, पेशवेकालीन पुणे, पृ.११.*

७. *चापेकर ना.गो. (संपा.), पेशवाईच्या सावलीत, पृ.१८५.*

डॉ. अशोक ज्ञानदेव पाटील

श्री. मनोहर हरी खापणे, महाविद्यालय

पाचल

■ ■ ■

Impact Factor - 6.293

ISSN-2349-638x

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal (AIIRJ)

PEER REVIEWED & INDEXED JOURNAL

Special Issue No.71

Significance Of Fairs And Festivals In Human Life

Chief Editor

Pramod P. Tandale

IMPACT FACTOR

SJIF 6.293

For details Visit our website

www.aiirjournal.com

No part of this Special Issue shall be copied, reproduced or transmitted in any form or any means, such as Printed material, CD – DVD / Audio / Video Cassettes or Electronic / Mechanical, including photo, copying, recording or by any information storage and retrieval system, at any portal, website etc; Without prior permission.

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638x
Special Issue No.71

Disclaimer

Research papers published in this Special Issue are the intellectual contribution done by the authors. Authors are solely responsible for their published work in this special Issue and the Editor of this special Issue are not responsible in any form.

Sr. No.	Name of the Researcher	Title of The Paper	Page No.
167	डॉसुनिल सुखदेव लोखंडे .	भारतीय सण व पर्यावरण	575
168	डॉ.नेताजी विश्वास पोवार डॉ.रमजान फत्तुखान मुजावर	भारतीय सण - उत्सवांचे महत्व	577
169	डॉ अशोक ज्ञानदेव पाटील .	मराठेकालीन होळीच्या सणातील सामाजिक मनोरंजन	581
170	प्रा. डॉ. छाया शंकर माळी	त्योहार-उत्सव तथा राष्ट्रीय एकात्मता (हिंदी दिवस के परिप्रेक्ष्य में)	584
171	प्रा. डी. आर. पाटील	गणेशोत्सवाच्या बदलत्या स्वरुपाचा ऐतिहासिक अभ्यास	586
172	प्रा. डॉ. सतेज दनाने	कोकणातील जत्रा उत्सव	589
173	डॉ.कमल सतेज दनाने	धनगर समाजातील सण-उत्सव व लोकगीते	592
174	प्रा.शुभदा गणपतराव चांदवले	लोकजीवनाचा आरसाः मराठीतील लोकसाहित्य	596
175	डॉ. सुनिल भावराव देसले	खानदेशातील सण उत्सव व त्यातील लोकसाहित्य	601
176	डॉ.सौ. सुनिता एस. राठोड	सण, उत्सव आणि पर्यावरण	605
177	डॉ. सुवर्णा प्रकाश पाटील	सण, उत्सव व स्त्रियांचे आरोग्य - एक चिकित्सक अभ्यास	608
178	डॉ.गिरीश मोरे	'फकिरा' मधील जोगणीची यात्रा	611
179	डॉ. हेमराज बिरारीस	आदिवासी कोकणांच्या लोकवाङ्.मयातील सण उत्सवाचे प्रतिबिंब	614
180	प्रा.डॉ.माधुरी गोपाळ तानवडे	सण उत्सवामधील महिलांची भूमिका व योगदान	617
181	प्रा सौ.मानसी संभाजी शिरगांवकर	हमारे उत्सव त्यौहारों तथा पर्वों को मनाने में वैज्ञानिक कारण तथा महत्व मानवी जीवन के संदर्भ में	620

मराठेकालीन होळीच्या सणातील सामाजिक मनोरंजन

प्रा.डॉ. अशोक ज्ञानदेव पाटील
श्री. मनोहर हरी खापणे कला व वाणिज्य महाविद्यालय
पाचल, ता. राजापूर, जि. रत्नागिरी.

प्रस्तावना -

मराठेकालीन समाजाचे मनोरंजन करणाऱ्या विविध साधनांचा अभ्यास करताना धार्मिक मनोरंजनाच्या साधनांचाही विचार करणे आवश्यक ठरते. कारण धार्मिक कार्यक्रमाच्या प्रसंगी सादर होणाऱ्या कार्यक्रमांचा उद्देश हा जरी आध्यात्मिक असला तरी त्यामधूनही सर्वसामान्य लोकांचे मनोरंजन होत होते. असे आध्यात्मिक उन्नतीचे व मनोरंजनाचे कार्यक्रम प्रामुख्याने सण, समारंभ व उत्सवाच्यावेळी होत असत. त्यामुळे मनोरंजनाची साधने आणि तत्कालीन सण, समारंभ व उत्सव यांचा घनिष्ठ संबंध होता. हे स्पष्ट होते. सण समारंभाच्या निमित्ताने समाजाच्या सर्व थरातील लोक एकत्र येऊन आनंद व्यक्त करीत, त्यामुळे त्यांचे मनोरंजन होत होते. मराठा काळात दसरा, होळी, रंगपंचमी, मकरसंक्रांती इत्यादी प्रमुख सण आणि गणपती उत्सव, गोकुळाष्टमी, महाशिवरात्री, रामनवमी, हनुमानजयती यासारखे धार्मिक उत्सव साजरे केले जात होते. राज्यकर्ते म्हणजे पेशवे जेव्हा एखादा मोठा विजय मिळवून येत त्यावेळी विजयी पेशव्यांचे स्वागत करण्यासाठी मिरवणूक काढली जात होती. त्यावेळी साजरा होणारा विजयोत्सव हा सर्वसामान्यांना आनंद देणारा व त्यांच मनोरंजन करणारा होता. मराठे काळात महाराष्ट्रामध्ये मुस्लीम लोकांची संख्यादेखील बरीच असून तेसुद्धा आपल्या धर्माप्रमाणे सण साजरे करत होते. त्यांच्या सणामध्ये हिंदू लोक सहभागी होत असल्यामुळे दोन्ही धर्मियात सामंजस्याचे वातावरण राहण्यास मदत होत होती. मराठेकालीन धार्मिक, सामाजिक व सांस्कृतिक जीवनाचे दर्शन घडविणारा उपरोक्त सण, समारंभ व उत्सवापैकी होळी किंवा शिमगा हा एक महत्वाचा सण होय. प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये हा सण कसा साजरा केला जात होता याचे विवेचन करण्यात आले आहे.

मराठेकालीन होळीच्या सणाची परंपरा -

आधुनिक काळामध्ये होळी अथवा शिमगा या सणाला अत्यंत विकृत स्वरूप प्राप्त झाले आहे शिवीगाळी सारख्या ग्राम्य प्रकारांना ऊत आल्यामुळे या सणाचे सांस्कृतिक महत्व कमी झालेले आहे त्यामुळे सणातील सामर्थ्य आणि सुख पार लोप पावले आहे याउलट मराठेकालीन राज्यकर्ते आणि प्रजा यांचा धर्म एक व सुखदु:खही एक त्यामुळे एकमेकांबद्दल आदर व आपलेपणा असल्याचे जाणवते. त्यामुळे सर्वांच्या घरोघरी आणि सार्वजनिक पध्दतीने आपआपल्या समजुतीप्रमाणे हा सण साजरा केला जात होता. होळी हा सण फाग्लुन महिन्यातील पौर्णिमेला साजरा केला जातो. मराठेकाळात हा सण छत्रपति, पेशवे, श्रीमंत, गरीब, सरंजामदार, सरदार, आबालवृद्ध अशा सर्व थरांतून मोठ्या आनंदाने साजरा केला जात होता. खेड्यातील लोक तर हा सण मोठ्या उत्सहाने साजरा करीत असत. कारण शेतातील कामे संपवून समाजात एक प्रकारची शांतता व सुबत्ता निर्माण झालेली असते त्यामुळे पाच दिवस हा सण अतिशय मौजमजेत साजरा करण्याची प्रथा त्यावेळी निर्माण झाली होती.

गावाच्या मध्यभागी मैदानावर होळी पेटवली जात असे. गावचा प्रमुख पाटील व ब्राम्हणाच्या हस्ते होळीची पुजा करून तिला पुरण पोळीचा नैवेद्य दाखविला जाई त्यानंतर रात्रभर होळीभोवती नाचगाण्यांचा कार्यक्रम चालत असे. दुसरा दिवस धुळवड म्हणून साजरा केला जाई कोकणातील प्रत्येक गावामध्ये होळीचा मांड या निश्चित केलेल्या जागेवर होळी साजरी केली जाई. होळीनिमित्त ग्रामदेवतेची पालखी गावातील प्रत्येक घरामध्ये वाजत-गाजत जात असे.[१] या पालखीसोबत गावातील सर्व मानकरी आणि गावकरी सहभागी होत. तसेच पालखीसोबत असणारे खेळे नृत्य गायन करून लोकांचे मनोरंजन करण्याचे काम करीत. रात्रीच्या वेळी पालखी मांडावर आणून तेथे होळीभोवती नाचविली जाई. पालखी नाचविल्यानंतर मनोरंजनाचा कार्यक्रम चालत असे. अशाप्रकारे चालणाऱ्या या उत्सवाची समाप्ती 'शिंपणे या कार्यक्रमाने होई. शिंपणे हा रंगपंचमी सारखाच कार्यक्रम होता. कोकणाव्यतिरिक्त इतर महाराष्ट्रात पाचव्या दिवशी रंगपंचमीच्या कार्यक्रमाने होळी या सणाची समाप्ती होत असे. या सणामध्ये पुरूषाबरोबर स्त्रीयादेखील सहभागी होत होत्या.[२] इ.स. १७८६मध्ये पेशवे दरबारात होळीचा सण साजर करण्यात आला. तेव्हा स्वतः श्रीमंतांची स्वारी सायंकाळी होळीच्या दर्शनाला आली होती. त्यावेळी अनेक मनोरंजनाचे कार्यक्रम झाले होते. त्यामध्ये पहिल्या दिवशी जेठीची झोंबी, वाघ बकरीचा खेळ, सायंकाळी डफ गाणे, पोऱ्याचा नाच, कळसूत्री बाहुल्यांचा खेळ अनेक सोंगे, नाच गाणे, तमाशा अशा कार्यक्रमांचा समावेश होता.[३] या सणाच्या निमित्ताने दरबारामध्ये मोठ्या धुमधडाक्यात बिदागी व कापडाचे वाटप केले जात असे.

मराठेकालीन होळी सणाबाबतचे ऐतिहासिक दाखले -

होळीच्या सणाचा शेवटचा दिवस म्हणजे रंगपंचमीच्या दिवस होय. हा सण मराठ्यांच्या दरबारात मोठ्या धुमधडाक्यात साजरा केला जात असे. होळीमध्ये रंगोत्सव साजर करण्याची पध्दत पेशव्यांच्या काळात उत्तर भारतातून आली. उत्तरेतील रजपूत राजे आपल्या राण्यांबरोबर आणि दास-दासींबरोबर या आनंदोत्सवात सहभागी होत असते. त्यावेळी गरीब-श्रीमंत, जेष्ठ-कनिष्ठ, उच-नीच असा भेदभाव केला जात नव्हता. रजपूत राजे आपल्या राजवाड्याच्या गच्चीवरून, खुल्या मैदानामध्ये किंवा घोड्यावर बसून रंग खेळत असत.[४] रजपुतांचा हा रंगोत्सव शिंदे आणि होळकरांनी आपआपल्या संस्थानामध्ये सुरूवातीला आणला होता. मेजर ब्राऊटन याने शिंद्यांच्या छावणीत साजरा झालेल्या उत्सवाचे बहारदार वर्णन केले आहे. तो लिहितो की, 'एका खास उभारलेल्या तंबुमध्ये शिंदे आणि त्यांच्या सरदारांचे आगमन झाले त्यावेळी त्यांच्याबरोबर नर्तकीसुध्दा होत्या. सर्वांना रंग खेळण्यासाठी आबीर आणि वेगवेगळ्या रंगांच्या पाण्याची भांडी भरून ठेवण्यात आली होती. प्रथम शिंद्यानी पाहुण्यांच्या अंगावर लाल रंग उडवून या रंगाच्या क्रीडेला सुरूवात केली आणि नंतर सर्वांनी त्यांचे अनुकरण केले. या उत्सवामध्ये नृत्य करणाऱ्या नर्तकींनी कार्यक्रमाची शोभा वाढविली होती विविध रंगाच्या छटांनी भरून जाणारा आसमंत आणि लोकांच्या उत्साहाला आणि आनंदाला आलेले उधान असे दृश्य आपण यापूर्वी कधीही पाहिलेले नाही.'[५]

उत्तरेत साजऱ्या होणाऱ्या रंगोत्सवाची पध्दत महादजी शिंदे यांनी महाराष्ट्रामध्ये आणली तेथे साजरा होणाऱ्या रंगोत्सवाचे रसभरीत वर्णन जेव्हा महादजीने पेशव्यांच्या दरबारात केले, तेव्हा पेशव्यांनी असा उत्सव करण्यास परवानगी दिली. यावेळी फाल्गुन महिना उलटून गेला असल्यामुळे तो चैत्र शुद्ध प्रतिपदेला सवाई माधवराव, नाना फडणीस, रास्ते, विंचुरकर औंढेकर, राजे बहाद्दर इत्यादींच्या उपस्थितीत साजरा करण्यात आला. त्याचे वर्णन पेशवे बखरीत पुढीलप्रमाणे आढळते-

'शिंदे यांनी रंगाची तयार केली. रस्तोरस्तीच्या लोकांना रंगाची तयारी करण्याची आज्ञा दिली, जागोजागी हौद भरून ठेवले. गुलालाची तयारी झाली. सरदार, मानकरी, पथके, शिलेदार, मुत्सदी असे तयार होऊन वाड्यापाशी आले. वाड्यापाशी रंग खेळण्यास प्रारंभ झाला. हजारो गुलाल गोटे उडू लागले. रंगाचे बंब चालू लागले. तसाच गुलाल खंड्याचे खंड्या वाड्यात उडाला .... दोन घटकापर्यंत रंगाचा मारा झाला. रंगाच्या योगाने रस्त्यात चिखल झाला. शेकडो पल्ले गुलाल उधळला. .... मग स्वारी बानवडीस दाखल झाली. मग तिथे श्रीमंतासह सर्व कचेरीत येऊन बसले. दोन घटिकापर्यंत नाच व गाणे झाले. नंतर रंग खेळण्यास प्रारंभ झाला. रंग खेळता खेळता रंगाचे पाट नदीस मिळाले. असा रंग व्दापारयुगी श्रीकृष्ण भगवान खेळले, तसा कलियुगी श्रीमंत सवाई माधवराव खेळले. असा कोणी पुढे खेळावयाचा नाही व मागेंही कोणी खेळला नाही. स्नाने झाल्यानंतर मग श्रीमंतास शिंदे यांनी पोशाख, जवाहिर, शिरपेच दिला. इतरांना पोशाख वाटून नंतर पानसुपारी, अत्तर, गुलाब, हारतुरे, गरजे दिले.'[६]

अशाचप्रकारचा रंगाचा खेळ पानिपतवर जाण्यापूर्वी साजर करण्यात आला होता. त्यानंतर सदाशिवराव भाऊ पानिपतावर जाण्यास निघाले होते. ग्वाल्हेरजवळ असताना तिथे साजऱ्या केलेल्या रंगपंचमीचा वृत्तांत कृष्णाजी नाईक गायकवाड याने कळविला आहे[७] अशाप्रकारे होळी व रंगपंचमी साजरी केल्याची अनेक उदाहरणे तत्कालीन कागदपत्रामध्ये आढळतात. रंगपंचमी साजरी करण्यासाठी सर्व सरदार, मानकरी, पथके, शिलेदार, कारकून या सर्वांना आमंत्रण दिले जाई.

मराठेकालीन होळी सणाबद्दल माल्मक लिहितो, 'लोक आठाहून अधिक दिवस होळीच्या सणात मौजमजा करीत.'[८] एलफिस्टन होळी सणाबद्दल म्हणतो, 'होळी या क्रीडोत्सवात सर्व प्रकारचे लोक भाग घेतात. हा उत्सव वसंत ऋतूच्या गौरवार्थ असून सर्व लोक एकत्र येतात. यावरून यावेळी होळीचा सण हा लोकांना आनंद देणारा सण होता हे दिसून येते. या सणानिमित्त मनोरंजन करणाऱ्या लोकांना आपली कला सादर करून पैसा मिळविण्याची संधी मिळत होती. रंगाच्या सणामध्ये समाजातील सर्व लोक एकत्र येऊन उत्सवात भाग घेत असल्यामुळे सामाजिक ऐक्य आणि एकोपा निर्माण होण्यास मदत होत होती.'

संदर्भ साधने -

१) दैनिक प्रहार - दि. २७/०२/२०१३, पृ. ४
२) पोतदार द. वा. (संपा.) - भा. इ. सं. म. १९२२-२३ खंड ३, अंक १, पृ. ३४-३५
३) बॉम्बे स्टेट गॅझेटर, पुणा डिस्ट्रिक्ट- व्हॉ.२०, पृ. १३८
४) टोड जेम्स - अलन अँड अक्टीव्हिटीज ऑफ राजस्थान, व्हॉ.२, पृ.६६२
५) ब्रॉऊटन टी. डी. -लेटर्स रिटर्न इन मराठा कँप ड्युअरींग द ईयर १८०९, पृ.६७-६८
६) प्रा. कुलकर्णी वि. म., प्रा. कुलकर्णी अ. रा., प्रा. कुलकर्णी अ. ना.(संपा.) - पेशव्यांची बखर (कृष्णाजी सोहनीकृत), पृ. १२० ते १२२
७) जोशी श. ना. - भाऊसाहेबांची बखर, पृ. ९७
८) सरदेसाई गो. स. - पेशवे दप्तरातून निवडलेले कागद, खंड ४१, पृ.२९४-२९५

ISSN 2349-638x
Impact Factor 6.293

Indian Council of Social Science and Research

(ICSSR)Western Regional Centre, Mumbai

and

Sahyadri Parisar Shikshan Prasarak Mandal's

SHRI. MANOHAR HARI KHAPANE COLLEGE OF ARTS AND COMMERCE, PACHAL

At/post- Rayapatan, Tal- Rajapur, Dist- Ratnagiri

Email-mhkcollegepachal@gmail.com

Re-Accrediated 'B' Grade by NAAC

Jointly Organized

One Day National Level

Multi Disciplinary Conference

On

"Impact of Migration on Rural and Urban Area in India"

On Saturday 29th February 2020

Dr. K. M. Kotwal

Principal

Dr. A. D. Patil

Conference Co-ordinator

Sr.No.	Name Of Author	Title Of Paper	Page No.
19	Prof. Mrs.Sadhana Prakash Ambre Chavan	Migration In India: Causes And Consequences	73
20	Mrs. Suvarna Shankar Patil	Impact Of Migration On Urban Area In India	77
21	Prof. Neelam D. Dhuri	Status of Migration	81
22	Mr.Manohar Ramulu Kondagurle	Historical Study of Library Legislation in India	86
23	Dr. Anant N. Lokhande	The Socio-Economic Study of Migrated Construction Workers in Kudal Taluka	90
24	Dr. Kashinath R. Chavan Mr. Sunil D.Salve	A Study Of Rural Urban Migration In India	94
25	Dr. Kunal D. Jadhav	The Effects Of Educational Extension Work Activities On Rural Students In Sindhudurg Distric	98
26	Prof. Mengal Santosh Gangaram	Migration and Rural Development of Konkan Region of Maharashtra	104
27	Dr.Nilima R. Mirajakar	Human Migration	107
28	Prof. Sandeep Shivram Teli	Impact of Migration on Rural and Urban Area in India	112
29	Prof. Suryakant Prabhakar Mane	An Economic Analysis of Rural Migration in India	117
30	प्रा. डॉ अशोक ज्ञानदेव पाटील	कोकणातील स्थलांतर रोखण्यासाठीच्या उपाययोजना (रत्नागिरी व सिंधुदूर्ग जिल्ह्यांच्या संदर्भात)	122
31	डॉ. विकास शंकर पाटील	सक्तीच्या स्थलांतराची दुःखरी नस- झाडाझडती	128
32	डॉ. विनोद संभाजी सोनवणे	स्थलांतर आणि रोजगार - एक चिकित्सक अभ्यास	133
33	डॉ. चद्रकांत बन्सी माळी	ग्रामीण - शहरी स्थलांतरण : एक विश्लेषण	139
34	सौ. राधिका सावंत	भारतातील ग्रामिण आणि शहरी भागावरील स्थलांतराचे परिणाम	144
35	प्रा. श्री. सुरेश नारायण पाटील	बुध्दीवंतांचे स्थलांतर	148
36	प्रा. रुपाली धोंडू माने	स्थलांतराचा ग्रामीण भागावरील परिणाम	153
37	आर. ए. सरपाते शीतल संतोष धनावडे	महाराष्ट्रामधील लोकांचे वाढते स्थलांतर एक : चिकित्सक अभ्यास	158

ISSN 2349-638X
www.aiirjournal.com

कोकणातील स्थलांतर रोखण्यासाठीच्या उपाययोजना
(रत्नागिरी व सिंधुदूर्ग जिल्ह्यांच्या संदर्भात)

प्रा. डॉ.अशोक ज्ञानदेव पाटील,
श्री. एम. एच. खापणे कॉलेज, पाचल

सारांश -

वास्तव्याचे एक ठिकाण सोडून व्यक्ती किंवा व्यक्तीसमूह दीर्घकाळ वास्तव्याच्या हेतूने दुसऱ्या ठिकाणी जातात, त्यांच्या या हालचालीस स्थलांतर असे म्हणतात. प्रागैतिहासिक काळापासून मानव स्थलांतर करीत पृथ्वीच्या कानाकोपऱ्यात गेल्याचे पुरावे उपलब्ध आहेत सदरच्या शोधनिबंधासाठी रत्नागिरी व सिंधुदूर्ग जिल्ह्यातून होणारे स्थलांतर रोखण्यासाठीच्या काही उपाययोजनांचा शोध घेण्याचा प्रयत्न करण्यात आलेला आहे. कोकणातील युवकांना रोजगार उपलब्ध करून देणारे अभ्यासक्रम सुरू करण्याची गरज आहे अशी सुविधा येथे उपलब्ध झाल्यास शहरांकडे शिक्षणासाठी होणारे स्थलांतर रोखण्यास मदत होणार आहे. शेती उद्योग व व्यापाराला अर्थसहाय्य करणारा बँकिंग क्षेत्राचा विकास करणे आवश्यक आहे. मासेमारी व्यवसायाचे पुनरूज्जीवन करणे गरजेचे आहे. जैतापूर अणुऊर्जा प्रकल्प, नाणार येथील रिफायनरी प्रकल्प, आंबोळगड प्रकल्प या प्रकल्पासारखे मोठे प्रकल्प कोकणामध्ये सुरू झाले तर येथील स्थलांतर रोखण्यास मदत होणार आहे. कोकणातून शहरांकडे होणारे स्थलांतर रोखण्यासाठी वाहतूक व दळणवळण क्षेत्रांचा विकास होणे गरजेचे आहे कोकणातील स्थलांतर रोखण्यासाठी 'पाणी अडवा पाणी जिरवा' या घोषवाक्यांची यशस्वी अंमलबजावणी होणे गरजेचे आहे. पर्यटन उद्योगाला आवश्यक असणाऱ्या सेवा, सुविधा व व्यवस्था निर्माण करणे आवश्यक आहे. स्त्रीयांना व महिला बचतगटांना रोजगाराच्या विविध संधी निर्माण केल्या तर येथील स्थलांतराचे प्रमाण कमी होण्यास मदत होणार आहे. कोकणातील कृषिक्षेत्राचा सर्वांगीण विकास होण्यासाठी शेतकऱ्यांना आर्थिक मदत, मालाला हमीभाव, पिक विमा व निर्यात व्यवस्था उत्तम निर्माण करणे गरजेचे आहे.

ISSN 2349-638X
www.aiirjournal.com

संशोधनाची उद्दिष्ट्ये -

1) स्थलांतर संकल्पनेचा अभ्यास करणे.

2) कोकणातील स्थलांतर रोखण्यासाठीच्या उपाययोजना सुचविणे.

संशोधन पध्दती -

सदरच्या शोधनिबंधासाठी दुय्यम माहितीचा आधार घेण्यात आला आहे त्यामध्ये विविध संदर्भग्रंथ, मासिके, वर्तमानपत्रे, इंटरनेट, इ. चा वापर केला आहे.

संशोधनाच्या मर्यादा -

या शोधनिबंधात कोकणातील रत्नागिरी व सिंधुदूर्ग या दोन जिल्ह्यांची अभ्यासासाठी निवड केली आहे

प्रस्तावना -

वास्तव्याचे एक ठिकाण सोडून व्यक्ती किंवा व्यक्तीसमूह दीर्घकाळ वास्तव्याच्या हेतूने दुसऱ्या ठिकाणी जातात, त्यांच्या या हालचालीस स्थलांतर असे म्हणतात. प्रागैतिहासिक काळापासून मानव स्थलांतर करीत पृथ्वीच्या कानाकोपऱ्यात गेल्याचे पुरावे उपलब्ध आहेत आधुनिक काळात व्यक्ती एका ठिकाणाहून शहरातून,

गावातून, प्रदेशातून, राज्यात किवा देशात स्थलांतरीत होत असतो. त्यामुळे स्थलांतराचे अनेक प्रकार असल्याचे लक्षात येते. तरी देखील देशातंर्गत स्थलांतर आणि आंतरराष्ट्रीय स्थलांतर असे दोन प्रमुख प्रकार मानले जातात. भारतामध्ये ग्रामीण भागातून व मागास प्रदेशातून किंवा राज्यातून शहराकडे मोठ्या प्रमाणात लोकांचे स्थलांतर होताना आढळते. याचे सर्वात महत्वाचे कारण म्हणजे काळाबरोबर त्या प्रदेशांचा विकास झालेला नाही आणि तेथे रोजगाराच्या संधी उपलब्ध नाहीत. त्यामुळे तेथील लोक मोठ्या प्रमाणात स्थलांतर करतात.

महाराष्ट्राच्या सहा प्रशासकीय विभागापैकी कोकण हा एक विभाग आहे. यामध्ये मुंबई, मुंबई उपजिल्हा, रायगड, रत्नागिरी, सिंधुदूर्ग ठाणे व पालघर या जिल्ह्यांचा समावेश होतो. हा प्रदेश अरबी समुद्र आणि सह्याद्री पर्वताच्या डोंगररांगा यांच्यामध्ये वसला असून समुद्रकिनाऱ्याची लांबी 720 कि.मी. एवढी विस्तीर्ण आहे. कोकण भूमी अपार निसर्ग सौंदर्याने नटलेली आहे. मात्र या प्रदेशाचा आधुनिक काळात फारसा विकास न झाल्यामुळे येथील लोकांचे मोठ्या प्रमाणात मुंबई व इतर शहरामध्ये स्थलांतर होत आहे. सदरच्या शोधनिबंधासाठी रत्नागिरी व सिंधुदूर्ग जिल्ह्यातून होणारे स्थलांतर रोखण्यासाठीच्या काही उपाययोजनांचा शोध घेण्याचा प्रयत्न करण्यात आलेला आहे.

रत्नागिरी जिल्ह्याचे क्षेत्रफळ 8,208 चौ.कि.मी. एवढे असून सिंधुदूर्गच क्षेत्रफळ5207 चौ.कि.मी. एवढे आहे. 2011 च्या जनगणेनुसार रत्नागिरी जिल्ह्याची लोकसंख्या 16,777 एवढी असून सिंधुदूर्गची लोकसंख्या 8,48,868 एवढी आहे. रत्नागिरी जिल्ह्याची लोकसंख्या घनता 210 प्रति चौ.कि.मी. आणि सिंधुदूर्गची लोकसंख्या घनता 160 प्रति चौ.कि.मी. आहे. दोन्ही जिल्ह्याची लोकसंख्या विरळ असल्याचे महत्वाचे कारण म्हणजे येथून मोठ्या प्रमाणात स्थलांतर हे होय. हे स्थलांतर रोखण्यासाठी उपाययोजना करणे अतिशय आवश्यक वाटते.

उच्च शिक्षणाची उत्तम व्यवस्था -

कोकणामध्ये उच्च शिक्षण देणारी अनेक महाविद्यालये उदयाला आली आहेत. त्यामधून पारंपरिक, औद्योगिक व वैज्ञानिक शिक्षण दिले जात आहे. मात्र स्थानिक गरजा विचारात घेवून त्यावर आधारीत अभ्यासक्रम असणारे शिक्षणक्रम सुरू करणे गरजेचे आहे. त्यासाठी सर्वात महत्वाचे म्हणजे गेली अनेक वर्षे स्वतंत्र कोकण विद्यापिठाची करण्यात येणारी मागणी पूर्ण केली पाहिजे. या विद्यापिठाने कोकणातील युवकांना रोजगार उपलब्ध करून देणारे अभ्यासक्रम सुरू करण्याची गरज आहे. अशी सुविधा येथे उपलब्ध झाल्यास शहरांकडे शिक्षणासाठी होणारे स्थलांतर रोखण्यास मदत होणार आहे.

लघुउद्योगांना चालना -

कोकणाला निसर्गाने खूप मोठी देणगी दिलेली आहे. त्याचा उपयोग करून याठिकाणी अनेक उद्योग करता येतात. रत्नागिरी-सिंधुदूर्गातील अनेक खेड्यापाड्यातून लहान लहान उद्योग सुरू आहेत. मात्र त्यांची व्याप्ती वाढवून रोजगार निर्माण करणे गरजेचे आहे. फळप्रक्रिया उद्योग, काथ्या उद्योग, कोकण कपिला, देशी गाईंची पैदास व तिची उत्पादने, सागरी संपत्तीवर आधारीत अनेक लघुउद्योग इ. करण्याची संधी याठिकाणी उपलब्ध आहे. त्याकरीता आवश्यक व्यावसायिक, आर्थिक व मानसिक सहकार्याची आवश्यकता आहे.

बँकिंग क्षेत्राचा विकास -

रत्नागिरी व सिंधुदूर्गमध्ये शेती उद्योग व व्यापार यांचा विकास न झाल्यामुळे बँकिंग क्षेत्र विकसित झालेले नाही. स्थलांतर रोखण्यासाठी शेती उद्योग व व्यापाराला अर्थसहाय्य करणारा बँकिंग क्षेत्राचा विकास

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal ISSN 2349-638X www.aiirjournal.com

करणे आवश्यक आहे. त्यासाठी राष्ट्रीयकृत बँकांच्या शाखांची संख्या अधिक करणे गरजेचे आहे. त्यांच्यामार्फत कर्ज पुरवठ्याच्या सुविधा निर्माण करता येतील

मासेमारी व्यवसायाला सहकार्य -

मत्स्य व्यवसाय संकटात सापडल्यामुळे स्थानिक मच्छिमारांना आपला व्यवसाय बंद करून त्यांच्यावर स्थलांतर करण्याची वेळ आली आहे. दर्याचा राजा म्हणून ओळख असलेल्या या समाजाला आपला पारंपरिक व्यवसाय सोडून उपजिविका चालविण्यासाठी शहरांकडे धाव घ्यावी लागत आहे. कोकण किनारपट्टीवरील सध्याची यांत्रिक बोटीची संख्या 9687 आणि बिगर यांत्रिकी बोटींची संख्या 1390 आहे. त्यापैकी रत्नागिरी व सिंधुदूर्ग जिल्हयातील बोटींची संख्या 2393 एवढी आहे. त्यामध्ये काम करणाऱ्या संबंधित लोकांची संख्या सुमारे 22 लाख एवढी मोठी आहे. समुद्रकिनाऱ्यावरील प्रकल्प, औद्योगिक वसाहती मधून बाहेर पडणारे दूषित पाणी, शहरांमधून वाहत येणारी गटारे व प्लास्टिक, वाळू उपसा व खोलीकरण यामुळे मत्स्यबीज मोठ्या प्रमाणावर नष्ट होऊन या व्यवसायावर संकट आले आहे. यासाठी शासनाने मासेमारी व्यवसायाचे पुनरूज्जीवन करणे गरजेचे आहे.

उद्योगधंद्याचा विकास -

जगातील सर्वच देशामध्ये समुद्रकिनाऱ्यावर मोठे प्रकल्प किंवा उद्योगधंदे उभारलेले पहावयास मिळतात. पर्यावरणाची योग्य काळजी घेतल्यास कोकणात अनेक उद्योगधंदे सुरू करता येणे शक्य आहे. मात्र गाडगीळ कमिटी, कस्तुरीरंगन समिती व सुब्रम्हण्यम अभ्यासगट या सर्वांनी या उद्योगधंद्याची प्रगती रोखून धरली आहे. त्यामुळे उद्योजक कोकणात येण्यास तयार नाहीत. त्याचबरोबर सरकारचे धोरण सतत बदलत राहिल्याचा फटका देखील उद्योगांना बसतो. जैतापूर अणुऊर्जा प्रकल्प, नाणार येथील रिफायनरी प्रकल्प, आंबोळगड प्रकल्प यांना झालेला तीव्र विरोध यामुळे कोकणचा विकास होत नाही. या प्रकल्पासारखे मोठे प्रकल्प कोकणामध्ये सुरू झाले तर येथील स्थलांतर रोखण्यास मदत होणार आहे. महाराष्ट्रातील उद्योगधंद्याचे विकेंद्रीकरण करण्याच्या उद्देशाने महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळाची स्थापना 1963 मध्ये करण्यात आली. त्यामुळे रत्नागिरी जिल्हयात मिरजोळे व लोटे परशुराम याठिकाणी औद्योगिक वसाहती निर्माण झाल्या. मात्र अद्यापही त्यांचा विकास झालेला नाही. औद्योगिक वसाहतीच्या समस्या सोडविणे आणि नव्या औद्योगिक वसाहतींची स्थापना करणे स्थलांतर रोखण्यास गरजेचे आहे. सिंधुदूर्ग जिल्हयातील आडाळी ता. दोडामार्ग येथे औद्योगिक क्षेत्र विकसित केले जाणार असून तेथे प्रदुषणमुक्त व पर्यावरणपूरक असे उद्योगधंदे करण्यात येणार आहेत त्याचा फायदा घेण्यासाठी युवकांनी पुढे येण्याची गरज आहे सुरूवातीच्या काळात येथील जनतेकडून कोकणात येणाऱ्या प्रकल्पांनाअसलेला विरोध आता कमी झाला आहे. सरकारने हे प्रकल्प रद्द न करता ते मार्गी लावावेत व बेरोजगारी संपवावी अशी मागणी जनतेतून होऊ लागली आहे.

किमान कौशल्यावर आधारीत शिक्षण -

कोकणच्या भौगोलिक परिस्थितीचा अभ्यास करून कोकणातील शिक्षण व कौशल्याधिष्टीत अभ्यासक्रम यांच्या गरजा लक्षात घेऊन शिक्षणपध्दतीत बदल करणे गरजेचे आहे. कोकणामध्ये अभियांत्रिकी, औषधनिर्माण, कृषी व व्यवस्थापन यामध्ये उच्चशिक्षण देणारी काही महाविद्यालये व शिक्षणसंस्था कार्यरत आहेत. मात्र कोकणच्या गरजा विचारात घेऊन कौशल्यावर आधारीत अभ्यासक्रम मोठ्या प्रमाणात सुरू केले तर मोठ्या प्रमाणात मनूष्यबळ निर्माण होईल. बार्टी, एम.सी.ई.डी., मिटकॉन व केंद्र सरकारची स्किल इंडीया योजना

यांच्यामार्फत अनेक स्किल डेव्हलपमेंट प्रोग्रॅमचे प्रशिक्षण दिले जाते. त्याचा जास्तीत जास्त फायदा तरूण-तरूणींनी घेतला पाहिजे.

वाहतूक व दळणवळण सुधारणा -

कोकणातून शहरांकडे होणारे स्थलांतर रोखण्यासाठी वाहतूक व दळणवळण क्षेत्रांचा विकास होणे गरजेचे आहे. या पायाभूत सुविधांचा विकास झाला तर शेती, उद्योग, व्यापार व पर्यटन यांच्या माध्यमातून कोकणातील लोकांना रोजगार उपलब्ध होणार आहे. त्यादृष्टीने कोकण रेल्वे, राष्ट्रीय रस्ते वाहतूक, हवाई वाहतूक, दूरध्वनी व इंटरनेट सेवा यांचा विकास होणे गरजेचे आहे. सिंधुदूर्ग जिल्ह्यातील चिपी येथे विमानतळ उभारण्यात आले आहे. त्याचा उपयोग मोठ्या प्रमाणात हवाई वाहतूकीसाठी केला तर सिंधुदूर्गात गोव्याप्रमाणे पर्यटकांच्या संख्येत भर पडणार आहे. शिवाय रत्नागिरी विमानतळाच्या कामाला देखील गती देणे आवश्यक आहे.

या दोन्ही विमानतळांचा समावेश उड्डाण योजनेमध्ये करण्यात आला आहे. ग्लोबल एव्हीएशन समिट अंतर्गत व्हीजन 2040 या संकल्पनेव्दारे विमानाचे सुटे भाग निर्मितीचा कारखाना व युवक युवतींना प्रशिक्षण हे उपक्रम हाती घेण्यात येणार आहेत. कोकण रेल्वे मार्गाचे दुपदरीकरण करणे, स्थानके सुसज्ज करणे व दोन्ही जिल्ह्यासाठी जादा गाड्या व बाहेरील राज्याना जाणाऱ्या गाड्यांना जादा थांबे देण्याची गरज आहे. मुंबई-गोवा राष्ट्रीय मार्गाचे रखडलेले काम वेगाने पूर्ण करणे व दोन्ही जिल्ह्यातील राज्य मार्ग व जिल्हा मार्ग यांचे बांधकाम व दुरूस्ती करून वाहतूक सुधारणा करणे गरजेचे आहे याबरोबरच विस्कळीत असलेली दुरध्वनी व इटंरनेट सेवा सुरळीत करणेही तितकेच गरजेचे आहे.

जलव्यवस्थापनाची गरज -

महाराष्ट्रात सर्वाधिक पाऊस कोकणातील सर्व जिल्ह्यामध्ये पडतो. मात्र योग्य नियोजनाअभावी पावसाचे पडणारे पाणी सह्याद्रीच्या पर्वतरांगामधून वाहून जाऊन वेगाने समुद्राला जाऊन मिळते पावसाळ्यात दुथडी वाहणाऱ्या नद्या पावसाळा संपताच कोरड्या पडतात आणि लोकांना पाणी टंचाईच्या समस्येला सामोरे जावे लागते. त्यामुळे कोकणातील लोक शहराकडे स्थलांतर करतात. कोकणात पडणाऱ्या प्रचंड पावसाचे पाणी अडवून त्याचा शेतासाठी व शेतीपुरक उद्योगासाठी वापर केला तर कोकणातील स्थलांतर थांबण्यास मदत होणार आहे. 'पाणी अडवा पाणी जिरवा' या घोषवाक्यांची यशस्वी अंमलबजावणी होणे गरजेचे आहे. केवळ उद्दिष्टपूर्तीसाठी नव्हे तर पाणी टंचाईवर मात करण्यासाठी जलव्यवस्थापानाची गरज आहे. कोकणामध्ये अनेक मोठे, मध्यम व लघु प्रकल्प पूर्ण झाले आहेत मात्र त्यामध्ये अडविलेल्या पाण्याचा शेतीसाठी मोठ्या प्रमाणात उपयोग होत नसल्याचे आढळते. त्याबाबत कोकणात लोकजागृती करणे गरजेचे आले. यासाठी स्वयंसेवी संस्था आणि शासन यांच्या प्रयत्नाची गरज आहे. म्हणजेच पाणी आहे तेथे त्याचा शेती व उद्योगासाठी कमी वापर आणि पाणी नाही तेथे पाणीटंचाई अशी परिस्थिती आहे.

पर्यटन उद्योगाला चालना -

गोव्याप्रमाणेच कोकणाला भौगोलिक, नैसर्गिक, सांस्कृतिक व सामाजिक समृध्द परिस्थिती लाभली आहे. मात्र गोव्याप्रमाणे कोकणामध्ये पर्यटन उद्योगाचा विकास झालेला नाही. रत्नागिरी व सिंधुदूर्ग जिल्ह्यातील अनेक गावातील निसर्गसृष्टी, पर्यावरण, जैवविविधतेने नटलेल्या परिसंस्था, देवराया, जंगले, प्राचीन मंदिरे, स्मारके, किल्ले, पुरातन वास्तू, राजवाडे, गुंफा, भुयारे, कातळ शिल्पे, मूर्ती, लोककला, कारागिरी, खाद्यसंस्कृती, बोलीभाषा, पेहराव, परंपरा यांचा मोठा वारसा लाभला आहे. याचा आधार घेण्यासाठी जगभरातील पर्यटक

कोकणात येऊ शकतात. शेजारील गोवा राज्याची अर्थव्यवस्था पर्यटन उद्योगावर भक्कम बनली असताना कोकणामध्ये मात्र पर्यटक थांबत नाहीत. यासाठी पर्यटन उद्योगाला आवश्यक असणाऱ्या सेवा, सुविधा व व्यवस्था निर्माण करणे आवश्यक आहे. महाराष्ट्र शासनाने निर्माण केलेल्या व्यवस्था त्याकरीता अपुऱ्या पडतात. जगभरातील अनेक पर्यटक मुंबई-गोवा या राष्ट्रीय महामार्गावरून प्रवास करतात. मात्र त्यापैकी थोडेच पर्यटक रत्नागिरी-सिंधुदूर्गातील ठराविक पर्यटन स्थळांना भेट देवून पुढे जातात गोव्याप्रमाणेच येथेही चांगली पर्यटन स्थळे असूनदेखील पर्यटक तिकडे फिरकत नाहीत. रत्नागिरी जिल्ह्यातील महाबळेश्वर म्हणून ओळख असलेल्या माचाळ या पर्यटन स्थळापर्यंत रस्ता होऊ शकलेला नाही. कृषी पर्यटनातून खूप मोठी संधी आहे दोन्ही जिल्ह्यात मोजकीच कृषी पर्यटनस्थळे उदयास आली आहेत. मात्र त्यांनाही फारशी प्रसिद्धी नाही. शासनाने कृषी पर्यटन उद्योगाला चालना देण्यासाठी चॅम्पियन सेक्टर योजना आखली आहे. त्यासाठी पाच हजार कोटी रूपयांचा निधी मंजूर झाला आहे. मात्र यासाठी एकही प्रस्ताव सादर झाला नसल्याने या क्षेत्रातील उदासिनता झटकण्याचे आवाहन प्रशासनासमोर आहे.

महिला बचत गटांना बळकटी -

सन 2011च्या जनगणनेनुसार रत्नागिरी जिल्ह्यामध्ये दर हजारी पुरूषामागे 1123 आणि सिंधुदूर्गमध्ये 1036 एवढी स्रीयांची संख्या आहे. त्यासाठी स्त्रीयांना रोजगाराच्या विविध संधी निर्माण केल्या तर येथील स्थलांतराचे प्रमाण कमी होण्यास मदत होणार आहे. त्यासाठी शासन व स्वयंसेवी संस्थांनी महिलांना आत्मनिर्भर बनविण्यासाठी उपक्रम राबविणे गरजेचे आहे. त्यादृष्टीने रत्नागिरी जिल्ह्यात माणदेशी फांऊडेशन व डाऊ केमीकल यांनी काम सुरू केले आहे. त्यांनी अनेक गावातील शाळा, महाविद्यालये, ग्रामपंचायतींना प्रत्यक्ष भेटी देवून महिलांना जागृत केले आहे त्याचा जास्तीत जास्त फायदा घेण्याची गरज आहे. या संस्था महिलांना व्यावसायिक प्रशिक्षण देवून त्यांना यशस्वी उद्योजिका बनविण्यासाठी प्रयत्नशील आहेत. त्यासाठी दोन्ही जिल्ह्यातील महिलांचा सहभाग वाढणे गरजेचे आहे. प्रशिक्षण घेतलेल्या महिलांना किंवा त्यांच्या गटाला अर्थसहाय्य मिळविणे, कमीत कमी खर्चात उत्पादन सुरू करणे, उत्पादित वस्तू किंवा सेवा यांचे वितरण करणे, बाजारपेठा मिळवून देणे, अनुभवी व्यक्तींचे मार्गदर्शन देणे इ. मदत केली जाते. याचा फायदा महिला बचत गटांनी घेणे गरजेचे आहे. याशिवाय व्यवसाय मार्गदर्शन केंद्रामार्फत अनेक उपक्रम राबविले जातात. त्यांनाही महिला गटांनी सकारात्मक प्रतिसाद दिला तर त्यांना आपले गाव सोडून शहरात धाव घेण्याची गरज भासणार नाही.

कृषी क्षेत्राचा सर्वांगिण विकास

कोकणातील लोकांचा प्रमुख व्यवसाय शेती आहे. देशातील अन्नधान्य पिकविणारा शेतकरी सध्या अभूतपूर्व स्थितीतून वाटचाल करत आहे अशा वेळी कोकणातील शेतकऱ्यासमोर अनेक समस्या उभ्या आहेत. त्या सोडविण्यासाठी सरकारने पुढे येणे गरजेचे आहे. पारंपरिक शेती सोडून त्याने आधुनिक पध्दतीने शेती करावी यासाठीचे मार्गदर्शन अपुरे पडत आहे. कोकणासाठी स्वतंत्र बाळासाहेब सावंत कृषी विद्यापीठ दापोली येथे स्थापन करण्यात आले आहे. या विद्यापिठाच्या विस्तार विभागाचे काम अपुरे पडत असल्याने जिल्ह्यामध्ये फळबाग लागवड, दुग्धव्यवसाय, पशुपालन, भाजीपाला लागवड, इ. उत्पादनाला जगाच्या बाजारपेठेत चांगली मागणी आहे. आंबा निर्यातीसाठी शासनाने मॅंगोनेट योजना सन 2014-15 पासून सुरू केली आहे. या योजनेत सहभागी झालेल्या शेतकऱ्यांचा आंबा यूरोप, अमेरिका व जपानला निर्यात केला जातो. नोंदणी दरम्यान शेतकरी

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - X Issue - II April - June - 2021

ENGLISH PART - III / MARATHI

Peer Reviewed Refereed and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2019 - 6.399
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖
Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

EDITORIAL BOARD

Dr. Jagdish R. Baheti
H.O.D. S. N. J. B. College of Pharmacy,
Meminagar, A/P. Tal Chandwad, Dist. Nashik.

Dr. Sadique Razaque
Univ. Department of Psychology,
Vinoba Bhave University,
Hazaribagh, Jharkhand.

Prof. Ram Nandan Singh
Dept. of Buddhist Studies University of Jammu.

Dr. Safiqur Rahman
Assistant Professor, Dept. of Geography,
Guwahati College Bamunimaidam, Guwahati,
Assam.

Dr. Deepak Raverkar
Principal, Sundarrao More Arts, Commerce and
Science College, Poladpur, Dist-Raigad.

Prof. Sunil Balkhande
Vice Principal, Associate Professor,
Head, Department of Economics
Sundarrao More Arts, Commerce and Science
College, Poladpur, Dist-Raigad.

Dr. Sameer Butala
Associate Professor, Head, Department of Geography
Sundarrao More Arts, Commerce and Science
College, Poladpur, Dist-Raigad.

Prof. Mahesh Walle
Assistant Professor, Department of Chemistry
(IQAC Coordinator)
Sundarrao More Arts, Commerce and Science
College, Poladpur, Dist-Raigad.

Prof. Snehal Kamble
Assistant Professor, Department of Chemistry
Sundarrao More Arts, Commerce and Science
College, Poladpur, Dist-Raigad.

Dr. Mangesh Gore
Assistant Professor Head, Department of English
Sundarrao More Arts, Commerce and Science
College, Poladpur, Dist-Raigad.

Dr. Sudarshan Dawane
Assistant Professor, Department of Commerce
Sundarrao More Arts, Commerce and Science
College, Poladpur, Dist-Raigad.

Dr. Ram Barkule
Assistant Professor, Head, Department of Physics
Sundarrao More Arts, Commerce and Science
College, Poladpur, Dist-Raigad.

PUBLISHED BY

EDITORIAL BOARD

Professor Kaiser Haq
Dept. of English, University of Dhaka,
Dhaka 1000, Bangladesh.

Roderick McCulloch
University of the Sunshine Coast,
Locked Bag 4, Maroochydore DC,
Queensland, 4558 Australia.

Dr. Ashaf Fetoh Eata
College of Art's and Science
Salmau Bin Adbul Aziz University. KAS

Dr. Nicholas Loannides
Senior Lecturer & Cisco Networking Academy Instructor,
Faculty of Computing, North Campus,
London Metropolitan University, 166-220 Holloway Road,
London, N7 8DB, UK.

Muhammad Mezbah-ul-Islam
Ph.D. (NEHU, India) Assot. Prof. Dept. of
Information Science and Library Management
University of Dhaka, Dhaka - 1000, Bangladesh.

Dr. Meenu Maheshwari
Assit. Prof. & Former Head Dept.
of Commerce & Management
University of Kota, Kota.

Dr. S. Sampath
Prof. of Statistics University of Madras
Chennari 600005.

Dr. D. H. Malini Srinivasa Rao
M.B.A., Ph.D., FDP (IIMA)
Assit. Prof. Dept. of Management
Pondicherry University
Karaikal - 609605.

Dr. S. K. Omanwar
Professor and Head, Physics,
Sat Gadge Baba Amravati
University, Amravati.

Dr. Rana Pratap Singh
Professor & Dean, School for Environmental
Sciences, Dr. Babasaheb Bhimrao Ambedkar
University Raebareily Road, Lucknow.

Dr. Shekhar Gungurwar
Hindi Dept. Vasantrao Naik
Mahavidyalaya Vasarni, Nanded.

Memon Sohel Md Yusuf
Dept. of Commercee, Nirzwa College
of Technology, Nizwa Oman.

Dr. S. Karunanidhi
Professor & Head,
Dept. of Psychology,
University of Madras.

Prof. Joyanta Borbora
Head Dept. of Sociology,
University, Dibrugarh.

Dr. Walmik Sarwade
HOD Dept. of Commerce
Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada
University, Aurangabad.

Dr. Manoj Dixit
Professor and Head,
Department of Public Administration Director,
Institute of Tourism Studies,
Lucknow University, Lucknow.

Prof. P. T. Srinivasan
Professor and Head,

Dr. P. Vitthal
School of Language and Literature

CONTENTS OF MARATHI

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	भारतातील आरोग्य पर्यटन **प्रा. डॉ. अनिल निवृत्ती शिंदे**	१-५
२	कोरोना महामारीच्या पार्श्वभूमीवर प्लेग या साथीच्या आजाराचा इतिहास **प्रा. डॉ. अशोक ज्ञानदेव पाटील**	६-९
३	कोविड-१९ चा आंतरराष्ट्रीय संबंधावर परिणाम **डॉ. प्रा. किशोर कल्लाप्पा म्हेत्री**	१०-१३
४	कोविड-१९ चा सामाजिक आर्थिक परिणाम **प्रा. डॉ. नाथिराम लक्ष्मण राठोड**	१४-१८
५	कोविड-१९ चे भारतावर झालेले परिणाम **डॉ. परदेशी सुनील लक्ष्मण**	१९-२१
६	कोरोना महामारीचा विविध घटकांवरील मानसिक परिणाम **डॉ. सुधाकर शिवाजी जाधव**	२२-२९
७	साथीचे इतर आजार आणि कोरोना यांचा तुलनात्मक फरक **डॉ. प्रभाकर गणपत गावंड**	३०-३६
८	कोरोना साथीचा आजार आणि मानसिक आजार आणि उपाय **डॉ. पुरूषोत्तम परीट** **डॉ. पराग पाटील**	३७-४०
९	आत्मनिर्भर भारत अभियानाचा विश्लेषणात्मक अभ्यास **डॉ. पराग वसंतराव पिंपळापुरे**	४१-४८
१०	कोव्हीड काळातील शिक्षण पद्धती शिक्षक आणि साहित्य **प्रा. डॉ. रवींद्र सोमोशी**	४९-५३
११	कोवीड १९ चे भारतीय समाजावरील परिणाम **प्रा. डॉ. संजय उत्तम केंद्रे**	५४-५७
१२	कोव्हीड १९ चा शासकीय आश्रय शाळेतील विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणावर झालेला परिणाम **डॉ. शिवाजी टाकळकर** **श्री. संतोष लांडे**	५८-६२

VOLUME - X, ISSUE - II - APRIL - JUNE - 2021
AJANTA - ISSN - 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com) CC-4

२. कोरोना महामारीच्या पार्श्वभूमीवर प्लेग या साथीच्या आजाराचा इतिहास

प्रा. डॉ. अशोक ज्ञानदेव पाटील
श्री. मनोहर हरी खापणे महाविद्यालय पाचल.

प्रास्ताविक

एकाच गावात राहणाऱ्या लोकांना जेव्हा एकच आजार होतो तेव्हा त्याला साथीचा आजार असे म्हणतात. इ.स. २०२० मध्ये जगावर कोरोनाचे महाभयंकर संकट कोसळले आणि पुन्हा एकदा साथीच्या आजारांचा इतिहास जाणून घेण्याची वेळ मानवावर आली. कारण कोरोना महामारीने जगातील मानवाच्या सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, धार्मिक व सांस्कृतिक जीवनावर अतिशय विपरीत परीणाम घडवून आणले आहेत. या महामारीतून मानव जातीला वाचवण्यासाठी प्रत्येक देश प्रयत्नशील आहे. अशा वेळी यापूर्वी मानव जातीवर कोरोनासारखी कोणती संकटे आली होती आणि त्यावर मानवाने कशा प्रकारे विजय मिळविला हे पाहणे आवश्यक वाटते. अशा अनेक साथींच्या आजारापैकी प्लेग या साथीच्या आजाराचा इतिहास जाणून घेण्याकरीता या शोधनिबंधाचे लेखन करण्यात आले आहे.

आज ज्याप्रमाणे कोरोनामुळे दररोज जगभरातील लाखो लोक मृत्यूमुखी पडत आहेत त्याचप्रमाणे पूर्वीच्या काळी साथीच्या आजारांना तोंड देताना असंख्य लोकांना आपला जीव गमवावा लागत होता. मात्र वैद्यकशास्त्रात प्रगती होत गेल्याने साथीच्या आजारांची कारणे आणि त्यावरील उपाय उपलब्ध होत गेले. असे आजार प्रामुख्याने दुषित पाणी, हवा, डास, पाळीव प्राणी, उंदिर, इ. मार्फत पसरतात. साथीचा आजार झालेली व्यक्ती दुसऱ्या व्यक्तींच्या संपर्कात आल्याने दुसऱ्या व्यक्तीला व त्या दोघांमार्फत पुढे अनेक लोकांपर्यंत हा आजार पसरतो. अशा प्रकारे आजाराचे रूग्ण वाढत जावून त्याचे रूपांतर महामारीमध्ये होते. एका गावामध्ये किंवा एका शहरामध्ये उदभवलेला हा आजार हळूहळू त्या देशामध्ये आणि पुढे पूर्ण जगामध्ये पसरतो. अशा साथीच्या आजारामध्ये प्लेग, क्वॉलरा (पटकी), मलेरिया, देवी, चिकुनगुनिया, डेंगू, पोलिओ, नारू, कोराना, इ. आजारांचा समावेश होता. व्यापार, धर्म प्रसार व राजकीय वर्चस्वासाठी प्राचीन काळापासून लोक एका देशातून दुसऱ्या देशामध्ये प्रवास करीत असत. त्यांच्या मार्फत एका देशात उदभवलेला आजार दुसऱ्या देशात जात होता. या साथीच्या आजारांवरती विविध शास्त्रज्ञांनी संशोधन करून प्रतिबंधक उपाययोजना शोधून काढल्या. त्यामुळे पोलिओ, देवी यासारखे साथीचे आजारांचे उच्चाटन झाले. देवी या रोगावरती डॉ. एडवर्ड

जेन्नर यांनी इ.स. १७९६ मध्ये लस शोधून काढली. त्यानंतर जगभरामध्ये लसीकरणाची मोहिम सुरू झाली. भारतामध्ये १८०४ मध्ये दुसरे बाजीराव पेशवे यांनी स्वतः आणि त्यांच्या कुटूंबाने ती लस एका इंग्रज डॉक्टराकडून टोचून घेतली. तेव्हापासून इंग्रज सरकार आणि भारत सरकार यांनी केलेल्या सततच्या प्रयत्नामुळे १९७५ मध्ये

भारतातून आणि १९७७ मध्ये संपूर्ण जगातून देवीचे निर्मुलन झाले. अशा प्रकारे प्रत्येक आजारावर मात करण्यासाठी मानव प्रयत्न करीत आला आहे.

प्लेगच्या साथीचा इतिहास

जगाच्या इतिहासातील कमी काळात सर्वाधिक बळी घेणारा आजार म्हणून प्लेग हा आजार ओळखला जातो. येर्सिनिया पेस्टिस या जीवाणूद्वारे निरोगी व्यक्तीमध्ये या आजाराचा संसर्ग होतो. प्लेगबाधीत रूग्णाच्या शिंकण्यामुळे, येर्सिनिया पेस्टिस जीवाणू बाधीत दूषित अन्न किंवा पाणी सेवन केल्यामुळे, किटकांमार्फत व अन्य प्राण्यांमार्फत मानवात येतो. खास करून उंदिरामार्फत प्लेगचा प्रसार मोठ्या वेगाने होतो. महत्वाचे म्हणजे प्लेगचा वाहक उंदिर नसून प्लेगबाधीत उंदिरावर वाढलेली पिसू जेव्हा मनुष्याला दंश करते तेव्हा मनुष्यामध्ये या रोगाचे संक्रमण होते. ऐतिहासिक कालखंडामध्ये प्लेगच्या तीन मोठ्या साथी जगामध्ये येवून गेल्या. तसा प्लेग अनेकदा जगामध्ये उदभवला असला तरी या तीन साथीमध्ये अनेक देशातील लाखो लोक बळी गेले. जगाच्या इतिहासामध्ये आणि मानवजातीचा चेहरा मोहरा बदलून टाकणाऱ्या या प्रमुख तीन साथींचा आढावा पुढील प्रमाणे –

१. जस्टिनाईनचा प्लेग (सहावे शतक)

प्लेग या रोगाच्या साथी प्राचीन काळापासून येत असल्याचा उल्लेख वैद्यकशास्त्राच्या इतिहासात येतो. इ.स. २ ऱ्या शतकामध्ये सर्वप्रथम प्लेगची साथ उदभवली होती. मात्र त्याचे महाभयंकर परीणाम इ.स. सहाव्या शतकात पहावयास मिळाले. बायझान्टाईन सम्राट जस्टाईन याच्या नावाने हि साथ ओळखली जाते. ही साथ उद्भवली तेव्हा बायझान्टाईन या युरोपमधील वैभवशाली साम्राज्याचा तो सम्राट होता. उत्तम प्रशासक म्हणून तो ओळखला जात असून त्याने अनेक सुधारणा करून आपले नाव अजरामर केले होते. मात्र त्याच्या राज्यात प्लेगची साथ पसरली आणि हळू हळू ती सर्व जगामध्ये पोहोचली. धान्यासोबत आलेल्या उंदिरांनी व त्यांच्यावरील पिसवांनी ही साथा पसरवण्याचे काम इ.स. ५४१मध्ये केले. या साथीचा प्रसार यरोप, उत्तर अमेरिका व अरेबियामध्ये झाला. तिच्यामध्ये सुमारे तीन त पाच कोटी लोकांचा बळी गेला. काही अभ्यासकांनी जगाची निम्मि लोकसंख्या या आजारामध्ये मृत्यूमुखी पडली. असे म्हटले आहे. यावरून या महामारीचे भयंकर स्वरूप लक्षात येते.

सम्राट जस्टिनाईन या महत्वाकांक्षी सम्राटाला विभागलेले रोमन साम्राज्य एकत्र करावयाचे होते. मात्र महामारीमुळे त्याच्या साम्राज्याला मोठा आर्थिक धक्का बसला आणि त्याचे स्वप्न भंग पावले. युरोपमध्ये ख्रिश्चन धर्म वाढण्याच्या दृष्टिने पुरक परिस्थिती या महामारीमुळे निर्माण झाली. या महामारीबद्दल प्रा. थॉमस मॉकेंटिस म्हणतात की, 'या रोगाशी कसे लढायचे याबाबत लोकांना काहीच कल्पना नव्हती. लागण झालेल्या रूग्णांपासून दूर राहणे एवढेच काय ते माहित होते. ज्या लोकांमध्ये या रोगाची प्रतिकारक्षमता विकसित झाली ते जगले आणि बाकीचे मृत्यूमुखी पडले.'

२. द ब्लॅक डेथ (चौदावे शतक)

सहाव्या शतकातील जस्टीनाईनच्या प्लेगने जगाला मोठा धक्का देवून महामारी काय घडवू शकते हे दाखवून दिले होते. मात्र प्लेगवर परिपूर्ण उपाय न निघाल्याने सतत हि साथ उदभवत राहिली. सहाव्या शतकानंतर

पुढे आठशे वर्षांनी युरोपमध्ये पुन्हा प्लेगची साथ उद्‌भवली. ही साथ इतकी महाभयंकर होती की रस्त्यावर पडलेल्य मृतदेहाकडे लक्ष देण्यासही मानवाला वेळ नव्हता. अवघ्या चार वर्षात या महामारीमध्ये सुमारे वीस कोटी लोकांच मृत्यू झाला त्यामुळे प्लेगच्या या साथीला द ब्लॅक डेथ या नावाने ओळखले जाते. या रोगाच्या प्रसाराबद्दल माहित मिळत नसल्याने एवढे लक्षात आले होते की रुग्णाच्या संपर्कात आल्यामुळे या आजाराची लागण होते. त्यामुः व्हेनिस राज्यात प्लेगच्या संसर्गापासून बचावासाठी रागुसा या बंदर शहराने एक उपाय शोधून काढला होत परदेशातून किंवा इतर बंदरातून आलेल्या जहाजांना तीस दिवसांपर्यंत बंदरापासून काही अंतरावर नांगरून ठेवण त्यानंतर त्या जहाजावरील कोणीही व्यक्ती आजारी पडली नाही तरच त्या जहाजाला रागुसा बंदरात प्रवेश दिला जाई म्हणजे जहाजांना क्वॉरंटाईन करण्यात पद्धत सुरू करण्यात आली. हा कालावधी तीस दिवसांऐवजी पुढे चाळीः दिवस ऐवढा करण्यात आला. त्यामुळे क्वॉरंटाईन हा शब्द ईटालियन भाषेतून आला असून 'quaranta giorin म्हणजे चाळीस दिवस अशी पद्धत युरोपात स्विकारली गेली.

प्लेगच्या या दुसऱ्या महामारीचे युरोपिय देशावर गंभीर परिणाम झाले. इंग्लंड आणि फ्रान्स हे बलाढ्य दे इतके हतबल झाले की त्यांच्यामध्ये सुरू झालेले युध्द थांबले. इंग्लंडमध्ये बदलेली आर्थिक परिस्थिती आरि लोकसंख्येचे बदलेले प्रमाण यामुळे जुनी सरंजामी व्यवस्था कोलमडून पडली. तेथे नवी समाजव्यवस्था उः राहण्याच्या दृष्टिने पुरक परिस्थिती निर्माण झाली. ग्रीनलँडमधील लढवय्ये म्हणून ओळखली जाणारी वायकिंग र जमातीचेही प्लेगमुळे मोठे नुकसान झाले.

३. लंडन प्लेग (सतरावे शतक)

चौदाव्या शतकानंतर पुन्हा सतराव्या शतकामध्ये लंडन शहरामध्येच प्लेगची महाभयंकर साथ येवू त्यामध्ये वीस टक्के लोकांचा मृत्यू झाला. या साथीपासून जनतेचे रक्षण करण्याकरीता सरकारने रुग्णां इतरांपासून वेगळे ठेवण्याचा (विलगीकरणाचा) कायदा केला. ज्या घरात प्लेगचा रुग्ण असेल त्या घरावर खूण करू त्या घरातील लोकांना सार्वजनिक ठिकाणी जाताना पांढऱ्या रंगाची काठी सोबत न्यावी लागत होती. पाळी प्राण्यामुळे हा रोग पसरतो अशा समजुतीमुळे लाखो प्राण्यांची यावेळी कत्तल झाली. या साथीच्या कालखंडा अवघ्या सात महिन्यात लंडनमधील एक लाख लोकांचा मृत्यू झाला. साथ रोखण्यासाठी सार्वजनिक कार्यक्रम समारंभावर बंदी घालून प्रसार करणाऱ्या रुग्णांना घरी कोंडण्यात आले. ज्या घरामध्ये प्लेगचे रुग्ण आहेत त्यांच्य घरावर पुढे लाल रंगाची फुली मारण्यात येवू लागली. साथीच्या आजारात मोठ्या प्रमाणात लोक मृत्यूमुखी पड असल्याने एकत्रित दफनविधी हा मार्ग स्विकारण्यात आला.

प्लेग रोगावरील लस आणि प्रतिबंधक उपाय

१८९७ मध्ये मुंबईत वॉल्डेमार हाफकिन या रशियन वैद्याने ब्युबॉनिक प्लेग या रोगावरील लस प्रथः शोधून काढली. प्लेग या रोगावर प्रतिजैविकांचे उपचार अधिक प्रभावी ठरतात. या रोगाच्या निर्मुलनासाठी का उपाय आवश्यक आणि उपयुक्त आहेत. उदा., उंदिर व घूस या प्राण्यांची बिळे होऊ न देणे किंवा खाद्य मिळणार याच काळजी घेणे. मृत प्राण्यांवर किंवा उंदरावर किटकनाशकांचा वापर करून पिसवा होऊ न देणे. आपला परीसर स्वच्

ठेवल्यास प्लेगसारख्या साथीच्या रोगांचे प्रमाण आपोआपच आटोक्यात येईल. भारतामध्ये १९९५ नंतर आजपर्यं पुन्हा प्लेगची साथ आलेली नाही.

सारांश

एकाच गावात राहणाऱ्या लोकांना जेव्हा एकच आजार होतो तेव्हा त्याला साथीचा आजार असे म्हणता आज ज्याप्रमाणे कोरोनामुळे दररोज जगभरातील लाखो लोक मृत्युमुखी पडत आहेत त्याचप्रमाणे पूर्वीच्या का साथीच्या आजारांना तोंड देताना असंख्य लोकांना आपला जीव गमवावा लागत होता. मात्र वैद्यकशास्त्रात प्रग होत गेल्याने साथीच्या आजारांची कारणे आणि त्यावरील उपाय उपलब्ध होत गेले. असे आजार प्रामुख्याने दूषि पाणी, हवा, डास, पाळीव प्राणी, उंदिर, इ. मार्फत पसरतात. वैद्यकशास्त्रामध्ये झालेल्या प्रगतीमुळे या साथीच आजारावर प्रतिबंधात्मक लसींची निर्मिती होवून तो आजार आटोक्यात आणला जात होता. उदा., देवी या रोगावर डॉ. एडवर्ड जेन्नर यांनी इ.स. १७९६ मध्ये शोधून काढली. त्यानंतर जगभरामध्ये लसीकरणाची मोहिम सुरू झाल भारतामध्ये १८०४ मध्ये दुसरे बाजीराव पेशवे यांनी स्वतः आणि त्यांच्या कुटूंबाने ती लस एका इंग्रज डॉक्टराकडू टोचून घेतली. तेव्हापासून इंग्रज सरकार आणि भारत सरकार यांनी केलेल्या सततच्या प्रयत्नामुळे १९७५ म भारतातून आणि १९७७ मध्ये संपूर्ण जगातून देवीचे निर्मुलन झाले. अशा प्रकारे प्रत्येक आजारावर मात करण्यासा मानव प्रयत्न करीत आला आहे.

प्लेगच्या साथीचा विचार करता इ.स. दुसऱ्या शतकापासून जगामध्ये हा साथीचा आजार उद्भवत आ इ.स. सहाव्या शतकात त्याचे महाभयंकर रूप पहावयास मिळाले. त्याला जस्टानाईनचा प्लेग म्हणून ओळखता हि साथ हळूहळू अनेक देशात पसरली होती. या साथीमध्ये जगातील सुमारे तीन ते पाच कोटी लोक बळी गेले हो त्यानंतर चौदाव्या शतकामध्ये अशीच महाभयंकर प्लेगची महामारी आली होती. तीच्यामध्ये सुमारे वीस को लोकांचा बळी गेला होता. सतराव्या शतकात प्लेगच्या महामारीमध्ये एकट्या लंडन शहरातील वीस टक्के लोकां मृत्यू झाला होता. यावरून साथीचे आजार व त्याचा मानवी जीवनावर होणारा परीणाम लक्षात येतो. प्लेग प्रमाणे इतर साथींच्या आजारातही प्राचीन काळापासून अशाच प्रकारे कोट्यावधी लोकांचा बळी गेलेला आहे.

संदर्भ

१. पेन्डॅमिक दॅट चेंज हिस्टरी लेख; हिस्टरी.कॉम, मराठी अनुवाद – टिम भवताल
२. Pandemic: Tracking Contagions, from Cholera to Ebola and Beyond Book b Sonia Shaha.
३. Marathivishwakosh.org
४. mr.wikipedia.org
५. दैनिक सकाळ

IMPACT FACTOR (SJIF) 2021 = 7.380

SRJIS

ISSN 2319-4766

AN INTERNATIONAL PEER REVIEWED & REFEREED JOURNAL

SCHOLARLY RESEARCH JOURNAL FOR INTERDISCIPLINARY STUDIES

APRIL-JUNE,2021, VOL- 10, ISSUE-51

Special Issue of Department of History, Lokmanya Mahavidyalaya Warora, Dist. Chandrapur (MS)

5th June 2021

RECENT TRENDS IN MODERN HISTORY

Chief Editor
Dr. Subodh Kumar Singh
Principal

Editor
Dr. Dipak P. Lonkar
Head, Dept. of History

Book 2

67	**अचलपूर शहरातील प्रमुख वीरगळ** *डॉ. ओमप्रकाश सा. बोबडे*	323-325
68	**राष्ट्रसंत श्री तुकडोजी महाराजांचे, राष्ट्रीय एकात्मतेसंबधी विचार** *प्रा.डॉ.भारत वि.नखाते*	326-329
69	**क्रांतिकारक : वीर बाबुराव शेडमाके** *प्रा. डॉ. डी. एन. कामडी*	330-333
70	**वंचितांचा इतिहास** *डॉ. कल्पना एम. सांगोळे*	334-338
71	**शस्त्रशास्त्र : इतिहास घडवणाऱ्या शस्त्रांच्या इतिहासलेखनाचे शास्त्र** *श्री. मृण्मय दीपक अरबुणे*	339-341
72	**स्वयंमू श्री. हरिश्चंद्र महादेव मंदिराचा इतिहास** *प्रा. डॉ. मोकाटे नाथा रामभाऊ*	342-345
73	**स्थानिक इतिहास आणि त्यामधील प्रमुख घटक** *प्रा. डॉ. अशोक ज्ञानदेव पाटील*	346-348
74	**ब्रिटिश कालीन चंद्रपूर नगरपालिकेतील सार्वजनिक शिक्षण सुधारणा** *प्रा. डॉ. प्रमोद ना. घ्यार*	349-351
75	**चंद्रपूर व गडचिरोली जिल्ह्यातील आदिवासींचे वैभवशाली पण दुर्लक्षित लोकसाहित्य एक मागोवा** *प्रा.संदीप पुंडलिक नन्नावरे*	352-356
76	**वऱ्हाडातील महानुभाव संप्रदाय: एक सामाजिक क्रांती** *डॉ. गजेन्द्र बी. ढवळे*	357-362
77	**कासेगाव येथील प्राचीन शिव मंदिर एक अभ्यास** *डॉ. रविकीरण जाधव & श्री. ज्ञानेश्वर सतिश झरकर*	363-368
78	**सबाल्टर्न लेखनप्रवाह आणि भारताच्या स्वातंत्र्य चळवळीत चंद्रपूर जिल्हयातील वंचीतांचे योगदान** *डॉ. पुरुषोत्तम माहोरे*	369-373
79	**विसाव्या शतकातील भारतीय मुस्लीम स्त्रियांची स्थिती** *कु. सानिया सफराजखान पठाण*	374-378
80	**भारतातील स्त्रीयांच्या उन्नतीची चळवळ** *प्रा. कांबळे शिवाजी ईरबा*	379-383
81	**बांग्लादेश संदर्भात इंदिरा गांधी यांचे कर्तृत्व** *प्रा. शिवचरण धांडे*	384-386
82	**सातपुडा पर्वतरांगातील आदिवासींचे सण-उत्सव** *प्रा. डॉ. रघुनाथ धनालाल चौधरी*	387-392
83	**स्त्रीवाद** *डॉ. सतिश खरात*	393-398

स्थानिक इतिहास आणि त्यामधील प्रमुख घटक

प्रा. डॉ. अशोक ज्ञानदेव पाटील

श्री. मनोहर हरी खापणे कॉलेज ऑफ आर्टस् अँड कॉमर्स, पाचल, ता. राजापूर, जि. रत्नागिरी

सारांश

'इतिहास' या शब्दाची फोड 'इति + ह + आस' म्हणजे असे असे घडले अशी केली जाते. गतकाळात घडलेल्या निवडक घटनांचा अर्थ लावला की इतिहास आकाराला येत असतो. इतिहासाच्या अभ्यासामध्ये आता राजकीय बाजू व्यतिरिक्त इतर सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक व सांस्कृतिक घटकांनाही अनन्यसाधारण महत्व प्राप्त झाले आहे. आधुनिक काळात इतिहास लेखन शास्त्रामध्ये अनेक इतिहास लेखनाचे नवनवीन प्रवाह उदयास आले आहेत. त्यापैकी स्थानिक इतिहास लेखन प्रवाहाच्या मुख्य घटकांचा अभ्यास करणे हा या शोध निबंधाचा मुख्य उद्देश आहे. आधुनिक काळात इतिहासाच्या सूक्ष्म अभ्यासामुळे आंग्लवादी, राष्ट्रवादी, प्राच्यविद्यावादी, मार्क्सवादी, सबाल्टर्न, इ. इतिहासलेखन प्रवाह निर्माण झाले आहेत. या प्रवाहाबरोबरच प्रादेशिक आणि स्थानिक इतिहास लेखन हे नवे प्रवाह आता उदयास येऊन ते महत्वाचे ठरू लागले आहेत. प्रादेशिक इतिहासाचा पोटविभाग म्हणजे स्थानिक इतिहास होय. स्थानिक इतिहासाचा अभ्यास करताना अभ्यासकांनी विशेष काळजी घेतल्यास याप्रकारचा अभ्यास इतिहास लेखनात उपयुक्त भर टाकू शकतो. स्थानिक इतिहास लिहीताना इतिहासकार त्या ठिकाणच्या लोकांच्या आपल्या जन्मभूमीविषयी ज्या स्वाभाविक भावना असतात त्या भावना व ऐतिहासिक घटना आणि त्या घटनांशी संबंधित असणारी व्यक्ती यांच्या आधारे इतिहास लेखन करतो. कधी स्वतःच्या स्मरणातून तर कधी इतरांना बोलके करून त्याच्याकडून वदवून घेतलेल्या मौखिक इतिहासाच्या रूपात मांडत असतो. त्यामुळे मौखिक इतिहास हा स्थानिक इतिहासासाठी आवश्यक घटक मानला जातो. स्थानिक इतिहासाचे संशोधन करताना गावांच्या नावाची व्युत्पत्ती, भौगोलिक, सामाजिक रचना, धार्मिक व सांस्कृतिक जीवन, आर्थिक घटक, राजकीय व प्रशासकीय घटक या मुद्यांच्या आधारे स्वतंत्रपणे लेखन करणे आवश्यक आहे.

प्रास्ताविक -

अनेक इतिहासकारांनी इतिहासाच्या वेगवेगळ्या व्याख्या केलेल्या आढळतात. तरीही 'इतिहास' या शब्दाची फोड 'इति + ह + आस' म्हणजे असे असे घडले अशी केली जाते.१ गतकाळात घडलेल्या निवडक घटनांचा अर्थ लावला की इतिहास आकाराला येत असतो. इ. एच. कार यांच्या मते, 'भूतकाळ व वर्तमानकाळ यांच्यातील कधीही न संपणारा संवाद म्हणजे इतिहास होय. इतिहासकार भूतकाळातील ठराविक घटना निवडून त्याबद्दल आपले स्पष्टिकरण सादर करतो त्यालाच इतिहास असे म्हणतात.'२ इतिहासकार विविध प्राथमिक व दुय्यम साधनांच्या आधारे इतिहास लेखन करीत असतो. इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे इतिहासाबद्दल म्हणतात, 'विशिष्ट काल, विशिष्ट स्थल व विशिष्ट व्यक्तीचे विशिष्ट आचरण हे तीन घटक एकत्र येवून प्रसंग ही वस्तू बनली जाते व अनेक प्रसंगांच्या व्यवस्थित संततीपासून इतिहास म्हणून ज्या वस्तूस म्हणता येईल तिची निर्मिती होते.'३ त्यांनी इतिहासामध्ये फक्त राजकीय घटनांचाच अभ्यास नसून मानवी जीवनाच्या सर्व पैलूंचा अभ्यास होत असतो असे सांगितले. इतिहास म्हणजे केवळ भूतकाळातील राजकारण आणि वर्तमानकाळातील राजकारण म्हणजे भविष्यातील इतिहास हा विचार आता मागे पडला आहे. इतिहासाच्या अभ्यासामध्ये राजकीय बाजू व्यतिरिक्त इतर सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक व सांस्कृतिक घटकांनाही अनन्यसाधारण महत्व प्राप्त झाले आहे.४ आधुनिक काळात इतिहासाच्या सूक्ष्म अभ्यासामुळे इतिहास लेखनाचे नवनवीन प्रवाह उदयास आले आहेत. अशा लेखन प्रवाहामध्ये आंग्लवादी, राष्ट्रवादी, प्राच्यविद्यावादी, मार्क्सवादी, सबाल्टर्न, प्रादेशिक व स्थानिक इतिहास इ. चा समावेश होतो. या प्रवाहापैकी स्थानिक इतिहास लेखन प्रवाहाचा अभ्यास करताना कोणत्या प्रमुख घटकावर लक्ष केंद्रित करणे आवश्यक आहे हा या शोध निबंधाचा मुख्य उद्देश आहे.

स्थानिक इतिहासलेखन प्रवाहाचा उदय व विकास -

स्थानिक इतिहास लिहिण्याची सुरूवात प्रथम इंग्लंडमध्ये सोळाव्या शतकात सुरू झाली. पाश्चिमात्य देशात विशेषतः फ्रान्समध्ये किल्ले, नाणी, चर्च, शस्त्रे, संग्रालये, पोषाख, अलंकार, भांडी, इ. चा इतिहास लिहिला जाऊ लागला. १९व्या शतकात अमेरिकेतही अशाचप्रकारचे लिखाण होऊ लागले. खास करून व्यापारी, उद्योगपती, प्रसिध्द व्यक्ती, व चर्चचे अधिकारी यांची माहिती इंग्लंडमधून आलेले व अमेरिकेत स्थायिक झालेल्या लोकांनी, अमेरिकेत युध्दात भाग घेतलेल्या लोकांनी, भौगोलिक घटकांची माहिती लिहिली.५ त्यामुळे तेथे स्थानिक इतिहासाचा उदय झाला. डॉ. राजा दिक्षित यांनी स्थानिक इतिहासाची संकल्पना मांडताना असे म्हटले आहे की, 'इतिहास हा वैश्विकता आणि विशिष्टता या दोहोंचा वेध असतो. त्यातील अनेक अनेकदा दुर्लक्षित

राहणारा विशिष्टतेचा पैलू प्रादेशिक इतिहासामुळे प्रकाशात येतो. प्रादेशिक इतिहासाचा पोटविभाग म्हणजे स्थानिक इतिहास होय. स्थानिक इतिहासाचा अभ्यास करताना अभ्यासकांनी विशेष काळजी घेतल्यास याप्रकारचा अभ्यास इतिहास लेखनात उपयुक्त भर टाकू शकतो.'६ स्थानाची भौगोलिक मर्यादा लहान आहे. प्रदेश ही संकल्पना सापेक्ष आहे.

स्थानिक इतिहास लिहीताना इतिहासकार त्या ठिकाणच्या लोकांच्या आपल्या जन्मभूमीविषयी ज्या स्वाभाविक भावना असतात त्या भावना व ऐतिहासिक घटना आणि त्या घटनांशी संबंधित असणारी व्यक्ती यांच्या आधारे इतिहास लेखन करतो. कधी स्वतःच्या स्मरणातून तर कधी इतरांना बोलके करून त्याच्याकडून वदवून घेतलेल्या मौखिक इतिहासाच्या रूपात मांडत असतो.७ त्यामुळे मौखिक इतिहास हा स्थानिक इतिहासासाठी आवश्यक घटक मानला जातो. गोविंद नारायण मडगावकर यांचा मुंबईचे वर्णन (१८६१), ना. वि. जोशी पुणे शहराचे वर्णन (१८६८), ना. व. चाफेकर यांचे बदलापूर (१९३३), द. गो. लांडगे यांचा नागपूरचा सांस्कृतिक इतिहास (१९५४), राजुरकर यांचा चंद्रपुरचा इतिहास (१९५६), पु. पा. गोखले यांचा जागृत सातारा (१९६२), अरूण टिकेकर संपादित शहर पुणेः एक सांस्कृतिक संचिताचा मागोवा (२०००), इ. ग्रंथामध्ये स्थानिक इतिहासाची मांडणी केलेली आहे. स्थानिक इतिहास लेखन ही बाब हळूहळू अत्यंत महत्वाची ठरत आहे. प्रत्येक गावाची, तालुक्याची व प्रदेशाची एक स्वतंत्र ओळख असते. त्या प्रदेशात असणाऱ्या गावांना इतिहासाची चांगली परंपरा असते. स्थानिक इतिहासाचे संशोधन करताना पुढील मुद्यांच्या आधारे स्वतंत्रपणे लेखन करणे आवश्यक आहे.

स्थानिक इतिहास लेखनातील महत्त्वाचे घटक

१) ऐतिहासिक पार्श्वभूमी

स्थानिक इतिहास लेखनामध्ये सर्वात महत्त्वाचा पैलू अथवा घटक म्हणून ऐतिहासिक पार्श्वभूमीला महत्त्व आहे. याबद्दल इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे यांनी गावांच्या नावाची उत्पत्ती कशी झाली याचे उत्तम वर्गीकरण केले आहे.८ कोणत्याही गावाचे ऐतिहासिक महत्त्व गावाची प्राचीनता, गावाच्या नावाची उत्पत्ती, गावाशी संबंधित पुराणकथा, दंतकथा, लोक समजुती इ. महत्त्वाचे असतात. बऱ्याच वेळा गावाच्या नावातच त्या गावाचा इतिहास दडलेला असतो. उदा. पंढरपूर हे नाव ऐतरैय ब्राम्हण ग्रंथानुसार विश्वमित्राच्या शंभर मुलांपैकी पौन्ड्र मुलाची राजधानी पौन्ड्रपूर म्हणजेच आजचे महाराष्ट्रातील पंढरपूर होय.९ तसेच कोल्हापूर या नावाची उत्पत्ती शोधण्याचा प्रयत्न केला तर त्या नावातच त्याच्याशी संबंधी पुराणकथा पहावयास मिळतात. प्रत्येक गावाला प्राचीन, मध्ययुगीन व आधुनिक असा ऐतिहासिक वारसा लाभलेला असतो. या इतिहासामधूनच त्या गावांचा विकास व जडणघडण झालेली असते. मात्र पुरेशा प्रमाणात लिखित पुरावे नसल्यामुळे शेकडो किंवा हजारो वर्षांचा अनेक गावांचा इतिहास लिहिला गेलेला नाही. त्यामुळे स्थानिक इतिहास लेखनामध्ये अशा अनेक गावांची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी अभ्यासणे आवश्यक आहे.

२) भौगोलिक पार्श्वभूमी किंवा घटक

जगातील प्रत्येक देशाला त्या देशातील प्रत्येक राज्यांना, प्रांतांना, जिल्ह्यांना . तालुक्यांना व कांही विशेष प्रसंगी गावांनाही विविध भौगोलिक परिस्थिती लाभलेली असते. काळानुरूप त्यात बदल होत जातो त्या विशिष्ट भौगोलिक परिस्थितीचा अभ्यास स्थानिक इतिहासलेखनात केला जाऊ शकतो. उदाहरणार्थ एखाद्या गावातील जमिनीचे प्रकार, पर्जन्यमान, जंगल संपदा, पशुपक्षी, त्या गावाच्या भौगोलिक सीमा, पाण्याचे स्त्रोत इत्यादींचा अभ्यास करता येतो. इतिहास आणि ऐतिहासिक घटनावर भौगोलिक घटक परिणाम करत असतात. त्यामुळे या भौगोलिक घटकांचा त्या गावावर काय परिणाम होतो किंवा झालेला आहे याचाही अभ्यास करता येतो. उदा., नदी, तलाव, ओढे असलेली गावे तेथील शेती, शेतीवर आधारित व्यवसाय असा तुलनात्मक अभ्यास कोणत्याही ऐतिहासिक घटनेचासंत क्या अभ्यास करण्याआधी ती घटना ज्या ठिकाणी घडली तेथील भौगोलिक घटक अभ्यासणे महत्त्वाचे असते. अन्यथा त्या घटनेचा व्यवस्थित अर्थबोध होत नाही. विशिष्ट भौगोलिक परिस्थितीचा तेथील पशुपक्षी, शेती, व्यक्ती व व्यक्ती समूहावर परिणाम होत असतो त्याचा अभ्यास महत्त्वाचा आहे.

३) सामाजिक जीवन

एक गावाची एक विशिष्ट सामाजिक संरचना असते. अनेक इतिहास लेखनामध्ये त्या-त्या गावातील सामाजिक जीवन व त्यामध्ये झालेले स्थित्यंतर समाविष्ट करू शकतो. गावची लोकसंख्या, लोकसंख्येत झालेला बदल, कुटुंबसंस्था कुटुंबसंस्थेत झालेला बदल, विविध जाती पोटजाती, पंथ, रूढी-परंपरा, आचार-विचार, प्रथा, सामाजिक संस्था, आभूषणे अलंकार अशा अनेक अंगाने अनेक इतिहासात लेखन केले जाऊ शकते. उदा., काही गावात व जातीत लग्न प्रथा विशिष्ट केल्या जातात. गावांमध्ये विविध जमातीचे लोक राहतात. त्यांची आडनावे प्रामुख्याने गोत्र, गाव, व्यवसाय व हुद्दा या घटकावरून मिळालेली असतात. गावाचा इतिहास लिहिताना स्त्रियांची स्थिती, स्थान, दर्जा, स्त्री-पुरुष समानता, मुलींचे शिक्षण, हुंडा प्रथा, विवाह पद्धती इत्यादी संबंधी माहिती नव्याने मांडता येते.

४) सांस्कृतिक जीवन

एखाद्या गावातील सांस्कृतिक जीवनाचा अभ्यास करताना तेथील धार्मिक परंपरा, सण-उत्सव, यात्रा-जत्रा महोत्सवातील प्रथा-परंपरा, पूजाविधी, दंतकथा, पुराणकथा इत्यादींचा अभ्यास करणे गरजेचे असते. कारण प्रत्येक गावात विविध देवदेवतांची मंदिरे, दर्गे व मशिदी आहेत. अशा प्रत्येक गावात विशिष्ट पद्धतीने त्यांच्या जत्रा-यात्रा साजऱ्या केल्या जातात. त्याची नोंद स्थानिक इतिहासात होणे गरजेचे आहे. याशिवाय काही गावात अतिविशिष्ट खेळ, क्रीडाप्रकार, मनोरंजनाची माध्यमे व कलाप्रकार प्रचलित आहेत. त्याचाही याठिकाणी सखोल अभ्यास करता येतो. सांस्कृतिक जीवनाच्या माध्यमातून त्या त्या गावातील सामाजिक, धार्मिक व आर्थिक अनुबंध अभ्यासता येतात. साहित्यिक, सांस्कृतिक अनुबंध समजून घेता येतो. काही गावातील यात्रा-जत्रा विशिष्ट विशिष्ट संकेताच्या आधारावर संपन्न होतात, याचाही या माध्यमातून अभ्यास करता येतो. सांस्कृतिक जीवन हे बड्या कृषी घटकावर आधारित असल्याने अनेक सण समारंभ कृषक जीवनाचे द्योतक आहेत. त्यामुळे त्या कृषक जीवनाचा प्रभाव व संस्कृतिक अनुबंध समजावून घेण्यासाठी स्थानिक इतिहास महत्वाचा असतो.

५) आर्थिक जीवन

भारतातील बहुतांश खेड्यांचे अथवा गावांचे अर्थकारण हे शेती किंवा कृषी जीवनावर आधारित आहे. त्या त्या गावातील जमीन, जमिनीचे प्रकार, शेती, शेतीचे प्रकार, शेतीवर आधारित जोडधंदे, उद्योगधंदे, व्यापार, दळणवळणाची साधने, जाती आधारित व्यवसाय, व्यापारी जाती-जमाती इत्यादींचा अभ्यास स्थानिक इतिहास लेखनाच्या माध्यमातून करता येतो. उदा., एखाद्या गावातील एकूण कृषी क्षेत्र, फळ लागवडीखाली असलेली जमीन, विविध हंगाम, पीक पद्धती, शेतीची पद्धती, शेती उत्पादने, बाजारपेठ, उत्पादन खर्च, हत्यारे, मळणी, नांगरणी अशा विविध अंगांनी अभ्यास करून त्या गावाचे अर्थकारण समजावून घेता येते.

६) राजकीय व प्रशासकीय घटक

गावचे राजकारण व प्रशासन, गावाचे स्वातंत्र्य चळवळीतील योगदान, गावातील स्वातंत्र्य सैनिकांचा स्वातंत्र्य चळवळीतील सहभाग याबद्दलचे संशोधन स्थानिक इतिहासासाठी अतिशय महत्वाचा घटक आहे. उदा., रत्नागिरी जिल्ह्यातील पाचल गावचा स्थानिक राजकीय इतिहास लिहिताना आबा नारकर यांचे स्वातंत्र्य संग्रामामधील योगदान विचारात घेतल्याखेरीज तो परिपूर्ण होत नाही.१०

संदर्भ

लक्ष्मणशास्त्री जोशी (संपा.), मराठी विश्वकोष, खंड २, मुंबई, १९७६, पृ. ५०७

शांता कोटेकर, इतिहास तंत्र आणि तत्वज्ञान, नागपूर, २००५, पृ. ४

मु. ब. शहा (संपा.), इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे समग्र साहित्य, खंड १०, धुळे, १९९८, प्रस्तावना, पृ. १९

डॉ. ह. श्री. साने (संपा.), सामाजिक शास्त्रे आणि साहित्यःअंतःसंबंध, पुणे, १९९५ पृ. ९१

Barbara J. Howe, 'A Century of Local History Writing, JSTOR; OAH Magazine of History VOL. No. 3 (summer), 1989, P., 10 - 15

राजा दिक्षित, प्रादेशिक इतिहासाचा वर्तमान संदर्भ, इतिहास शिक्षक, पुणे, ऑक्टोबर-डिसेंबर, २००४, पृ., ४

अरूण टिकेकर (संपा.), शहर पुणेः एका संचिताचा मागोवा, खंड १, पुणे, २०००, प्रस्तावना, पृ., १६

मु. ब. शहा (संपा.), इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे समग्र साहित्य, खंड ६, धुळे, १९९८, प्रस्तावना, पृ. ४२

मिथिला उदय लाड, त्रैमासिक आदिम संघर्ष, मार्च ते मे २०१४, पृ. ७

स्नेहल नेने, सह्यगिरीतील गांधीः आबा नारकर, पुणे २०१३

Impact Factor-7.675 (SJIF)
ISSUE No- (CCCXVIII) 318 (B)

ISSN-2278-9308
September-2021

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

Thoughts and Works of Dr. Babasaheb Ambedkar

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director

Editor
Dr. Pramod S. Meshram
I/c Principal,

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : *www.aadharsocial.com*

Aadhar Publications

62	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि हिंदू कोड बील प्रा. राजश्री बंडोपंत पोवार	254
63	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि भारतीय संविधान प्रा. डॉ. अशोक ज्ञानदेव पाटील	257
64	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे स्त्रीमुक्तीतील योगदान प्रा. बाळासो अण्णा सुतार	260

भारताचे संविधान

उद्देशिका

आम्ही, भारताचे लोक, भारताचे एक सार्वभौम
समाजवादी, धर्मनिरपेक्ष लोकशाही गणराज्य घडविण्याचा
व त्याच्या सर्व नागरिकांस:
सामाजिक, आर्थिक व राजनैतिक न्याय ;
विचार, अभिव्यक्ती, विश्वास, श्रध्दा
व उपासना यांचे स्वातंत्र्य ;
दर्जाची व संधीची समानता ;
निश्चितपणे प्राप्त करून देण्याचा
आणि त्या सर्वांमध्ये व्यक्तीची प्रतिष्ठा
व राष्ट्राची एकता आणि एकात्मता
यांचे आश्वासन देणारी बंधुता
प्रवर्धित करण्याचा संकल्पपूर्वक निर्धार करून ;
आमच्या संविधानसभेत
आज दिनांक २६ नोव्हेंबर, १९४९ रोजी
याद्वारे हे संविधान अंगीकृत आणि अधिनियमित
करून स्वतःप्रत अर्पण करीत आहोत.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि भारतीय संविधान

प्रा. डॉ. अशोक ज्ञानदेव पाटील
श्री. मनोहर हरी खापणे महाविद्यालय,पाचल ता.राजापूर जि.रत्नागिरी 416 704

प्रास्ताविकः

आपल्या भारत देशावर ब्रिटिशांनी अनेक वर्ष राज्य केले. त्यांनी भारतीयावर अन्याय, अत्याचार, जबरदस्ती व दडपशाही करून आणि आणि जनतेचे शोषण करून आपली साम्राज्यवादी सत्ता गाजवली. पारतंत्र्यात असताना भारतीय जनतेला गुलामगिरीचे जीवन जगावे लागले.ब्रिटिशांच्या साम्राज्यवादाच्या विरोधात येथील जनतेने तीव्र संघर्ष केला, त्यामुळे ब्रिटिशांनी भारताला स्वातंत्र्य देण्याची व हा देश सोडून जाण्याची घोषणा केली. मात्र ब्रिटिश राज्यकर्त्यांनी हा देश सोडून जाताना या ठिकाणी लोकशाही राजवटस्थापन करण्याच्या दृष्टीने पावले उचलली होती. त्यामुळे या देशात ब्रिटिश राजवट गेल्यानंतर लोकशाहीची स्थापना होणार हे निश्चित झाले होते. भारतामध्ये लोकशाही राजवट स्थापन करणे अतिशय कठीण काम होते. या देशात अनेक जाती-धर्म,बोलीभाषा, परंपरा व प्रांतीय विविधता असल्यामुळे या ठिकाणी लोकशाही भक्कम पायावर उभी करणे फार मोठे आव्हान होते. हे आव्हान पेलण्यासाठी सर्वप्रथम राज्यघटना निर्माण करणे आवश्यक होते.म्हणून राज्यघटणेची निर्मिती करण्यासाठी घटना समितीची स्थापना करण्यात आली.

घटना समितीची स्थापनाः

भारतीय काँग्रेसने आपल्या अनेक अधिवेशना मधून घटनेची मागणी केलेली होती. या मागणीचा पुरस्कार सर्वप्रथम 1942 मध्ये क्रिप्स मिशन ने केला होता.त्रिमंत्री योजने नुसार घटना समितीची स्थापना करण्यासाठी जुलै 1946 मध्ये निवडणूक घेण्यात आली. त्यानुसार ब्रिटिश प्रांतातून 296 सभासद, भारतीय संस्थानिकांकडून 93 सभासद पाठवावयाचे होते. संस्थानिकांच्या प्रतिनिधींची निवडणूक न घेता नियुक्ती करण्यात आली होती. ब्रिटिश प्रांतातील 296 जागांपैकी 211 जागा काँग्रेसने जिंकल्या होत्या व मुस्लिम लीग ला 78 पैकी 73 जागा मिळाल्या होत्या. मुस्लिम लीग ला आपला हेतू साध्य होत नाही असे वाटल्यामुळे त्यांनी घटना समितीच्या कामकाजावर बहिष्कार टाकला होता. घटना समितीचे पहिले अधिवेशन डॉ.सच्चिदानंद सिंन्हा यांच्या अध्यक्षतेखाली 9 डिसेंबर 1946 रोजी दिल्ली येथे भरलेहोते.याअधिवेशनात डॉ.राजेंद्र प्रसाद यांची घटना समितीचे अध्यक्ष म्हणून निवड करण्यात आलीहोती.घटना समितीने कामकाजासाठी अनेक समित्या व उपसमित्या स्थापन करून प्रत्यक्ष घटना कामकाजाला सुरुवात केली होती. यापैकी मसुदासमिती ही सर्वात महत्त्वाची समिती असून तिचे अध्यक्ष म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांना नियुक्त करण्यात आले होते. मसुदा समितीमध्ये के. एम.मुंन्शी, गोपाल स्वामी अय्यंगार,अल्लादी कृष्णस्वामी आय्यर,सय्यद मोहम्मद सादुल्ला,एन.माधवराव, डी. पी. खैतान या सदस्यांची नियुक्ती करण्यात आली.समितीचे सल्लागार म्हणून बी. एन. राव यांना नेमण्यात आले. या सात सदस्यांपैकी पाच सदस्य मृत्यू, राजीनामा, परदेश गमनव स्थानिक राजकारण इत्यादी कारणामुळे मसुदा समितीच्या कामकाजात पुरेसा भाग घेऊ शकले नाहीत. त्यामुळे राज्यघटनेचा मसुदा तयार करण्याची संपूर्ण जबाबदारी डॉं बाबासाहेब आंबेडकर यांच्यावर आली. त्यांनी हे अत्यंत महत्त्वाचे

काम अतिशय समर्थपणे पूर्ण केले, त्यामुळेच त्यांना भारतीय राज्यघटनेचे शिल्पकार म्हणून ओळखले जाते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी , आपल्या तब्येतीचीपर्वा न करता दोन वर्षे अकरा महिने सतरा दिवसात अतिशय परिश्रमाने भारतीय राज्यघटना तयार केली. हे त्यांचे भारतीय इतिहासातील सर्वात मोठे योगदान आहे.

भारतीय राज्यघटनेची निर्मिती:

भारतीय राज्यघटनेच्या निर्मितीचे काम 9 डिसेंबर 1946 पासून प्रत्यक्षात सुरू झाले. हे कार्य दोन वर्षे अकरा महिने सतरा दिवस सुरू होते. यादरम्यान घटना समितीची अकरा अधिवेशने पार पडली होती. या अधिवेशनामध्ये राज्यघटनेवर चर्चा झाली. या चर्चेमध्ये सात हजार 635 दुरुस्त्या सुचविण्यात आल्या होत्या त्यापैकी 2473दुरुस्त्यावर विचार झाला.राज्यघटना निर्मितीच्या कामासाठी 63 लाख 96 हजार 729 रुपये त्यावेळी खर्च झाले.डॉ आंबेडकरांनी 15 नोव्हेंबर 1948 रोजी घटना समिती समोर घटनेचा तयार मसुदा मांडला त्यावेळी त्यांनी घटनेची तत्वे, प्रकार, वैशिष्ट्ये,राज्यपद्धती, इत्यादी मूलभूत मुद्द्याबद्दल जगातल्या इतर देशांच्या राज्य घटनांची उदाहरणे देऊन तुलनात्मक विवेचन केलेहोते. समितीच्या प्रत्येक बैठकीमध्ये त्यांनी प्रत्येक कलमा बद्दल सखोल विवेचन केले.घटनेच्या विविध कलमावर संविधान सभेत तपशीलवार चर्चेच्या वेळी सभासदांकडून विचारल्या जाणाऱ्याशंकानाउत्तरे देणे,सदस्यांनी मांडलेल्या दुरुस्त्या नाकारताना त्यासाठी स्पष्टीकरण देणे आणि मसुद्यातील मजकुराची सूक्ष्म तपासणी करून तो बिनचूक करण्याचे काम त्यांनी केले. त्यानंतर घटना समितीने मसुद्याला मान्यता दिल्यानंतर घटना समितीचे अध्यक्ष डॉ राजेंद्र प्रसाद यांनी 26 नोव्हेंबर रोजी विधेयकावर स्वाक्षरी केली आणि 26 जानेवारी 1950 रोजी भारतीय राज्यघटनाअंमलातआली.

वास्तविक पाहता भारतासारख्या खंडप्राय देशातमोठ्या प्रमाणात विविधता असल्याने राज्यघटना तयार करणे अतिशय कठीण काम होते. मात्र डॉ आंबेडकरांनी या विविधतेत एकात्मता निर्माणकरण्याचे काम घटनेद्वारे केले. या देशातील जनतेला राज्यघटनेच्या या माध्यमातून स्वातंत्र्य, समता,बंधुता आणि न्याय यांची हमी घटनेच्या माध्यमातून देण्यात आली. व्यक्तीच्या विकासासाठी आवश्यक असलेले मूलभूत अधिकार जनतेला देण्यात आले. या देशातील जात,धर्म, पंथ,वंश, जन्म ठिकाण,इत्यादीवर आधारित असलेला भेदभाव संपविण्यात आला. डॉ बाबासाहेबांनी जगातील विविध राज्य घटनांचा अभ्यास करून भारतासाठी अतिशय योग्य ठरेल अशी राज्यघटना निर्माण करण्याचे काम केले. त्याबद्दल द प्रिन्सिपल ऑफ सोशल अॅन्ड पॉलिटिकल थेअरी या ग्रंथात प्रा. पावली यांनी म्हटले आहे की, इतक्या निवडक शब्दात अतिशय सुंदर विचार व श्रेष्ठतम आदर्श लिखाण अपवादानेच आढळतील.

मसुदा समितीचे अध्यक्ष म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी महत्वपूर्ण कार्य केले त्याबद्दल संविधान सभेत अनेक सदस्यांनी त्यांची खुल्या मनाने प्रशंसा करून त्यांच्यावर अभिनंदनाचा वर्षाव केला होता. टी.टी. कृष्णम्माचारी म्हणाले होते की,"मसुदा समितीमधील अनेक सदस्य कमी झालेले असतानाही डॉ. आंबेडकरांनी संविधानाचा मसुदा तयार करण्याचे कार्य निसंशय अत्यंत समर्थपणे पूर्ण केले यात तिळमात्र शंका नाही याकरिता आम्ही त्यांचे कृतज्ञ आहोत".घटना समितीचे अध्यक्ष डॉ राजेंद्र प्रसाद यांनी आपल्या समारोपाच्या भाषणात डॉक्टर आंबेडकरांची मसुदा समितीचे अध्यक्ष म्हणून केलेली निवड किती अचूक होती हे सांगून त्यांच्या विद्वत्तेचे आणि घटना शास्त्राच्या सखोल ज्ञानाचे कौतुक केले. घटना समितीने केलेल्या प्रचंड जयजयकारामुळे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर विचलित झाले नाहीत.आपण हे कार्य एकट्याने केले हे सर्वज्ञात झाल्यावरही त्यांना अहंकार वाटला नाही.

आपल्या अभिनंदनाला प्रत्युत्तर देताना त्यांनी हे श्रेय आपले एकट्याचे नाही घटना सल्लागार बी. एन. राव, प्रमुख ड्राफ्ट समन श्री मुखर्जी, लेखन समितीचा सचिव वर्ग व घटना समितीतील तज्ञ सभासद यांच्या सहाय्यक मार्गदर्शना कडेही श्रेयाचा वाटा जातो असेनम्रपणे सांगून मी त्यांचे आभार मानतो असे ते म्हणाले. मनाचा मोठेपणा दाखवणाऱ्या त्यांच्या या उद्गारांनी घटना समितीला त्यांच्या थोर पणाची खरी जाणीव झाली.

सारांश:

भारतीय संविधानाचे शिल्पकार म्हणून डॉ बाबासाहेब आंबेडकर यांना ओळखले जाते. त्यांनी देशाला अखंड आणि एकात्म ठेवण्यास मदत करणारीराज्यघटना तयार करण्याचे महान कार्य केले. त्यांचे हे कार्य अतिशय अलौकिक असेच आहे.त्यांनी तयार केलेल्या राज्य घटनेमुळे देशातील सर्व नागरिकांची राष्ट्रीय एकात्मता व राष्ट्रीय सुरक्षा अबाधित राहिली आहे. त्यांनी राज्यघटनेद्वारे देशातून अस्पृश्यतेचे कायमचे उच्चाटन करण्याचे काम केले त्याबरोबरच स्वातंत्र्य, समता,बंधुता आणि न्याय या श्रेष्ठ मानवी मूल्यांचे अधिष्ठान भारतीयांच्या जीवनात प्रस्थापित केले. भारतामध्ये असलेली स्त्री पुरुष विषमतेची दरी नष्ट करण्यासाठी भारतीय राज्यघटना खुप उपयुक्त ठरली आहे.

संदर्भ:

1. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, डॉ. धनंजय कीर
2. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर तत्व आणि विचार,डॉ. धनंजय कीर
3. भारतीय संविधान, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर
4. डॉ. आंबेडकर आणि भारतीय राज्यघटना,डॉ.कसबेरावसाहेब

राज्यघटनेचा सरनामा व डॉ. आंबेडकर,न्या. पी. बी. सावंत

75 भारत अमृत महोत्सव

भारताच्या जडणघडणीतील ७५ वर्षे - चळवळी व विकासाचे प्रवाह (१९४७ ते २०२२)

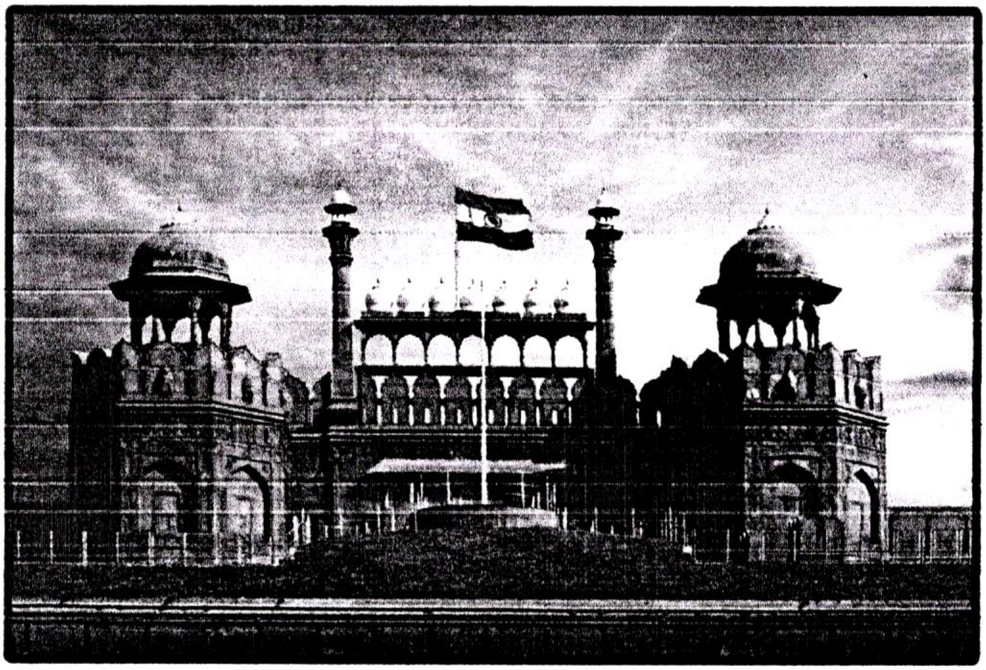

मुख्य संपादक
प्राचार्य डॉ.सी.एस.काकडे

संपादक
प्रा. एस. एन. पाटील
प्रा. ए. एम. कांबळे (उपप्राचार्य)
डॉ. डी. एम. सिरसट

महाराणा प्रतापसिंह शिक्षण संस्था मुंबई संचलित
आनंदीबाई [illegible] वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,
[illegible]वाडी जिल्हा- सिंधुदुर्ग, महाराष्ट्र.
मुंबई विद्यापीठ कायम संलग्नित
NAAC Reaccredited with 'A' Grade (CGPA 3.08) & ISO 9001:2015 Certified

15	POST-INDEPENDENCE DEVELOPMENT OF HOTEL INDUSTRY IN INDIA Dr. Sumedha Naik	82
16	औंढा नागनाथ ऐतिहासिक पर्यटन स्थळ प्रा. डॉ. उद्धव राऊत	87
17	सहकार क्षेत्रावर भाष्य करणारी कादंबरी- 'विषवृक्षाची मुळे' प्रा.सौ. संजीवनी सुरेश पाटील	90
18	ACADEMIC COLLEGE LIBRARIES ROLES IN HIGHER EDUCATION SYSTEM IN INDIA Mr. Kishor Manikrao Waghmare	98
19	भारत आणि सार्क INDIA AND SAARC (South Asian Association for Rural Cooperation) प्रा. प्रमोद अरविंद देसाई	103
20	CHALLENGING BATTLE OF SARITA AGAINST GENDER DISCRIMINATION AND PATRIARCHY LEADING TO EMPOWERMENT IN SHASHI DESHPANDE'S THE DARK HOLDS NO TERRORS Dr. Rajesh Vishnu Yeole, Ms. Yashasvi Desai	110
21	भारत गठन के ७५ वर्ष: आंदोलन और विकास की धाराएँ महिला सशक्तिकरण की राह पर डॉ. माधुरी जोशी	115
22	आदिवास समाज विकासासाठी शासनाने राबविलेला योजनांचा आढावा प्रा. डॉ रविंद्र भा. धागस, प्रा. प्रकाश विष्णू घरत	118
23	स्वतंत्र भारतातील शेतकरी चळवळ डॉ. अशोक ज्ञानदेव पाटील	123
24	स्वातंत्र्यानंतर भारतीय अर्थव्यवस्थेत पर्यटन क्षेत्रात झालेले बदल डॉ.बी.डी.इंगवले	127
25	A REVIEW OF INCLUSION THROUGH ENTREPRENEURSHIP DEVELOPMENT IN INDIA Dr. Maruti Ishwara Kumbhar	132
26	पुरोगामी चळवळीतील लढाऊ नेतृत्व : प्रा. एन.डी.पाटील *प्रा. श्रीकांत विक्रांत सिरसाठे **प्रा. डॉ. अंकुश मारूती सोहनी	138
27	भारताचे परराष्ट्रीय धोरण डॉ. घन आनंद लक्ष्मीकांत	144
28	A STUDY OF ROLE OF SOCIAL ENTREPRENEURSHIP IN WOMEN EMPOWERMENT IN LANJA TEHSIL Dr. Suvarn Deuskar	152

स्वतंत्र भारतातील शेतकरी चळवळ

डॉ. अशोक ज्ञानदेव पाटील
श्री. मनोहर हरी खापणे महाविद्यालय, पाचल.
मो.9423831812 ; Email adpatil24@gmail.com

प्रस्तावना :-

प्राचीन काळापासून भारत हा कृषिप्रधान देश म्हणून ओळखला जातो मात्र या देशांमध्ये शेती करणाऱ्या शेतकरी समाजाची परिस्थिती प्राचीन काळापासून ते स्वातंत्र्यापर्यंत अतिशय दयनीय असलेली दिसून येते. प्राचीन व मध्ययुगीन काळात तत्कालीन राज्यकर्त्यांनी शेतकऱ्यांचे प्रश्न सोडवण्यासाठी प्रयत्न केले नाहीत. त्यामुळे त्यांना तत्कालीन राज्यकर्त्यांच्या विरोधात संघर्ष करावा लागला. स्वातंत्र्यपूर्व काळात सुमारे 70 ते 75 टक्के लोकांचा उदरनिर्वाह शेती या व्यवसायावर अवलंबून होता मात्र या व्यवसायाकडे अपवादात्मक राज्यकर्त्यांनी लक्ष दिले. त्यामुळे त्यांची परिस्थिती फारशी सुधारली नाही. इंग्रज राजवटीच्या काळात 65 ते 70 टक्के असलेला शेतकरी समाज अनेक समस्यांना तोंड देत होता. इंग्रजांनीही शेतकऱ्यांच्या दुःखाकडे कधी पाहिले नाही इ. स. 1947 मध्ये आपल्या देशाला स्वातंत्र्य मिळाले आंणि भारतीय शेतकर्यांच्या आशाकांक्षा पल्लवित झाल्या. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर शेतकऱ्यांची परिस्थिती सुधारेल असे शेतकऱ्यांची भावना होती, मात्र शेतकऱ्यांच्या पदरी निराशाच आली. पं.नेहरू व शास्त्रीजींनी केलेल्या प्रयत्नाने शेतकर्यांचे समाधान झाले नाही. त्यामुळे स्वातंत्र्योत्तर काळात मुख्यतः 1970 नंतर भारतात मोठ्या प्रमाणात शेतकरी आंदोलने झाली. या आंदोलनामधून शेतकऱ्यांनी प्रभावीपणे आपल्या मागण्या राजकीय पातळीवर मांडुन नव्या बदलाला चालना देण्याचे काम केले. 1970 पासून सुरु असलेली हे आंदोलन आजही उग्र रूप धारण केलेली पहावयास मिळतात. कारण शेती क्षेत्रात दिवसेंदिवस नवनवीन समस्या उदयास येत असून असून त्या समस्यांचा शेतकऱ्यांच्या जीवनावर गंभीर परिणाम होत आहे. त्यामुळे शेतकरी वर्गाला चळवळ किंवा आंदोलन करण्याशिवाय पर्याय राहिलेला नाही. शेतकरी चळवळीचा भारतीय समाजावर पडलेल्या प्रभावाचा अभ्यास करणे हा या शोधनिबंधाचा उद्देश आहे.

शेतकरी चळवळीची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी :-

मध्ययुगाच्या अखेरीला भारतावर ब्रिटिश साम्राज्यवाद्यांचे राजकीय वर्चस्व प्रस्थापित झाले होते. व्यापारासाठी आलेल्या इंग्रजांनी या देशावर आपली राजकीय सत्ता स्थापन करून भारताचे आर्थिक शोषण चालविले होते. त्यांच्या आर्थिक शोषणाला मोठ्या प्रमाणात या देशातील शेतकरी वर्ग बळी पडला, त्यामुळे त्यांनी इंग्रजांच्या विरोधात अनेक उठाव केले. या उठावांचे उद्दिष्ट हे ब्रिटिशांची हकालपट्टी करून पूर्वीचे सरकार परत आणणे किंवा पूर्वीचे शेती व्यवहार पुनर्स्थापित करणे असे होते. ईस्ट इंडिया कंपनीच्या अधिकाऱ्यांकडून सारा वसुली च्या निमित्ताने शेतकऱ्यांची मोठ्या प्रमाणात पिळवणूक केली जात होती. त्यामुळे इंग्रजांच्या विरोधात शेतकऱ्यांनी केलेल्या सुमारे 29 उठावाची नोंद ऐतिहासिक कागदपत्रांमध्ये पहावयास मिळते. आयोध्या प्रांत, उत्तर कर्नाटक, मलबार, महाराष्ट्र, बंगाल, बिहार ,हरियाणा , इत्यादी प्रांतांमध्ये इंग्रज राज्यकर्त्यांच्या विरोधात शेतकऱ्यांनी सामूहिक उठाव केले होते.

महाराष्ट्रामध्ये पेशवाईच्या अस्तानंतर ब्रिटिश राजवट उदयास आली होती. या राजवटीच्या काळात शेतकरी व आदिवासी यांनी ब्रिटिशांच्या विरोधात सशस्त्र उठाव केले. त्याची सुरुवात उमाजी नाईक यांच्या नेतृत्वाखाली पुणे जिल्ह्याच्या दक्षिण भागात झालेल्या रामोशाच्या बंडाने झाली. पुणे जिल्ह्यात सुरू झालेली ही चळवळ हळूहळू संपूर्ण महाराष्ट्रात पसरली, मात्र ब्रिटिश आणि ही चळवळ मोडून काढण्यात यश मिळवले. महाराष्ट्रात पडणाऱ्या दुष्काळामुळे सारा वसुलीच्या विरोधात शेतकऱ्यांनी सरकारच्या विरोधात उठाव केले. पुण्यामध्ये स्थापन झालेल्या सार्वजनिक सभेने शेतकऱ्यांचे प्रश्न सोडवण्यासाठी विशेष प्रयत्न केले. महात्मा फुले यांनी शेतकऱ्यांच्या प्रश्नाला वाचा फोडण्यासाठी शेतकऱ्यांचे आसूड हा ग्रंथ लिहिला. त्यांनी सत्यशोधक समाजाची स्थापना करून शेतकऱ्यांच्या आर्थिक व सामाजिक हिताला विरोध करणाऱ्या सरकार व सावकार वर्गाला जागृत केले, तरीदेखील शेतकऱ्यांचा प्रश्न सुटला नाही. स्वातंत्र्य आंदोलनाच्या काळात शेतकरी वर्ग गांधीजींनी सुरू केलेल्या असहकार व सविनय कायदेभंग चळवळीत सामील झाला. जंगल सत्याग्रह करून ब्रिटिश सरकारला त्याने विरोध केला होता. ब्रिटिश राजवटीच्या काळात शेतीचे व्यापारीकरण ,दुष्काळ, अन्यायी सारावसुली, सरकार व सावकारांकडून होणारे शोषण याविरोधात आवाज उठवण्यासाठी शेतकरी चळवळ उदयास आली होती.

स्वतंत्र भारतातील शेतकऱ्यांच्या समस्या :-

भारतातील शेतकरी आंदोलने किंवा शेतकरी चळवळी या अचानक उद्भवलेल्या नसून त्या पाठीमागे शेती क्षेत्रातील असंख्य समस्या कारणीभूत ठरलेल्या आहेत. शेतकरी चळवळीला जरी खुप मोठा इतिहास लाभला असला तरी स्वातंत्र्यानंतर मुख्यता 1970 नंतर भारतात मोठ्या प्रमाणात शेतकऱ्यांची आंदोलने झालेली पहावयास मिळतात. शेतकरी चळवळीचे मुख्य कारण म्हणजे शेतकऱ्यांच्या समस्या हे होय. खास करून शेतकऱ्यांमधील अज्ञान, दारिद्र्य, दुष्काळ, पाणीपुरवठ्याची समस्या, कर्जबाजारीपणा, अंधश्रद्धा, निसर्गावर आधारलेली शेती, असंघटित पणा, शेतीमालाच्या साठवणुकीच्या समस्या, नाशवंत शेतीमालाचा प्रश्न, वाढती लोकसंख्या व अपुरी जमीन, नव्या तंत्रज्ञानाचा अभाव व प्रसार, वाढती महागाई, जागतिकीकरण शेतीपूरक व्यवसायाकडे दुर्लक्ष, दलालांकडून होणारी पिळवणूक, बाजार भाव, विजेचा प्रश्न, शासनाची उदासीनता इत्यादी समस्यांनी भारतीय शेतकरी ग्रासलेला आहे. त्यामुळे त्याला सतत आंदोलने करून मार्ग शोधावा लागतो.

स्वातंत्र्योत्तर काळातील प्रमुख शेतकरी चळवळी :-

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर भारतीय शेतकऱ्यांच्या सरकारकडून मोठ्या प्रमाणात अशा अपेक्षा वाढलेल्या होत्या. शासनाकडून शेतकऱ्यांच्या समस्या सहजगत्या सोडवल्या जातील आणि शेतकरी वर्गाला सुखाचे दिवस पहावयास मिळतील अशी शेतकऱ्यांची अपेक्षा होती, मात्र सत्तेवर आलेल्या कॉँग्रेस सरकार कडून जमीन सुधारणा व शेती विकासासाठी चे मर्यादित प्रयत्न केले गेले. इंदिरा गांधींच्या काळात झालेल्या हरित क्रांतीमुळे शेतीक्षेत्राचा चांगला विकास झाला. आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर होऊन उत्पादनामध्ये चांगली वाढ झाली, मात्र केवळ उत्पादन वाढून चालणार नव्हते तर शेतकऱ्यांच्या आधुनिक काळाबरोबर उदयास आलेल्या नवीन समस्या सोडवणे तितकेच गरजेचे होते. याकडे सरकारने लक्ष न दिल्यामुळे सुरुवातीपासूनच सरकारच्या विरोधात आपल्या विविध मागण्यांसाठी शेतकऱ्यांनी चळवळी केल्या. पंतप्रधान पंडित जवाहरलाल नेहरू यांच्या कारकिर्दीत म्हणजेच 1947 ते 1964 पर्यंत शेतकऱ्यांची देशाच्या विविध भागात मोठ्या प्रमाणात आंदोलनं झाली. त्यापैकी पश्चिम बंगालमधील आंदोलन हे प्रमुख आंदोलन म्हणून ओळखले जाते

महाराष्ट्रामध्ये 1970 नंतर शेतकरी चळवळीने मोठ्या प्रमाणात जोर धरला होता. 1973 मध्ये डाव्या पक्षांनी शेतकऱ्यांना संघटित करून रोजगार हमी योजना,कर्ज पुरवठा, गरिबांना घरे, शेतीमालाला योग्य किंमत या मागण्यांसाठी आंदोलने सुरू केली. मात्र सरकारने त्याला फारशी दाद दिली नाही. महाराष्ट्रातील शेतकऱ्यांचा खरा आधार म्हणून शेतकरी कामगार पक्ष उदयास आला होता. या पक्षाने रायगड, कोल्हापूर, सोलापूर, सांगली, इत्यादि जिल्ह्यामध्ये शेतकऱ्यांच्या समस्या घेऊन सरकारच्या विरोधात मोठी आंदोलने केली. इ.स. 1980 नंतर पुढील काळात महाराष्ट्रातील शेतकरी चळवळीला खऱ्या अर्थाने भक्कम पणा आला असे म्हटले तर चुकीचे होणार नाही.

शेतकरी संघटनांची विविध आंदोलने :-

1980च्या दशकामध्ये महाराष्ट्रातील शेतकरी संघटना जास्त आक्रमक होऊन त्यांनी आपल्या मागण्यांसाठी आंदोलनाचे स्वरूप बदलले. शेतकऱ्यांचे नेतृत्व करणारे अनेक नेते 1980 ते 90 या काळात महाराष्ट्रात उदयास आले त्यांनी विविध प्रकारचे आंदोलने करून सरकारवर दबाव आणण्याचे काम केले. महाराष्ट्रातील प्रमुख पीक असलेल्या उसाच्या भावाचा प्रश्न उचलून धरून आंदोलनाला प्रारंभ केला. ऊस आंदोलना बरोबरच कांदा आंदोलन, दूध आंदोलन, कापूस आंदोलन, कर्जमुक्ती आंदोलन, विजमाफी इत्यादी आंदोलनातून महाराष्ट्रातील शेतकरी चळवळ भक्कम होत गेली. शरद जोशी, रघुनाथ दादा पाटील, राजू शेट्टी,सदाभाऊ खोत यांच्यासारखे शेतकरी नेते या आंदोलनातून पुढे आले आणि त्यांनी महाराष्ट्राच्या राजकारणावर आणि सहकार उद्योगावर आपला प्रभाव निर्माण केला. महाराष्ट्रातील सहकार उद्योगांनी शेतकऱ्यांची मोठ्या प्रमाणात चाललेली पिळवणूक थोपवण्यासाठी आंदोलनांचा चांगला उपयोग झाला महाराष्ट्रातील शेतकऱ्यांना कर्जमुक्ती मिळवून देण्यासाठी या आंदोलनाचा उपयोग झाला.

शेतकरी चळवळीचा परिणाम :-

स्वातंत्र्यपूर्व काळामध्ये भारतीय शेतकरी केवळ उदरनिर्वाहासाठी शेती हा व्यवसाय करत होता मात्र स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर शेतकरी चळवळीमुळे शेतीकडे भारतीय शेतकरी व्यवसाय म्हणून पाहू लागला. त्यामुळे त्याची थोड्याफार प्रमाणात आर्थिक प्रगती सुरू झाली होती. आधुनिक तंत्रज्ञानाचा, विज्ञानाचा व रासायनिक खतांचा उपयोग सुरू होऊन शेती उत्पादनात प्रचंड वाढ झाली. भारतातील अनेक शेतकरी कुटुंबे शेती व्यवसायातच अडकून पडल्यामुळे त्याचा कुटुंबव्यवस्थेवर ताण पडू लागला. कारण कुटुंबातील सदस्यांची संख्या वाढत गेली आणि जमिनीचे क्षेत्र मात्र आहे तेवढेच राहिले, त्यामुळे मिळणार्या शेती उत्पादनातून कुटुंब चालवणे शेतकऱ्यांना अशक्य झाले. परिणामी शेतकऱ्यांच्या जीवनात अनेक सामाजिक व कौटुंबिक समस्या उभ्या राहिल्या. त्या सोडवण्यासाठी शेतकऱ्यांना शेतकरी चळवळीची मदत घ्यावी लागली. शेतकरी चळवळ उदयास आल्यामुळे शेतकऱ्यांच्या उत्पादनाला चांगला बाजार भाऊ मिळू लागला आहे. शेतकऱ्यांची व्यापारी व सावकार व कारखानदारांकडून होणारी पिळवणूक केवळ शेतकरी चळवळीमुळे थांबण्यास मदत झाली आहे. शेतकरी संघटनेच्या निमित्ताने अनेक संघटनेचे नेते राजकीय जीवनामध्ये पदार्पण करू शकले, याचे उत्तम उदाहरण म्हणून राजू शेट्टी या शेतकरी नेत्याकडे पाहता येईल. त्याने आपल्या स्वाभिमानी शेतकरी संघटनेच्या माध्यमातून सहकारी साखर कारखानदारांना व दूध संघांना शेतकऱ्यांची ताकद दाखवण्याचे काम केले. परिणामी उसाला आणि दुधाला चांगला दर मिळण्यामध्ये यश आले आहे. अलीकडील काळात शेतकऱ्यांची वीज बिले साखर कारखान्याकडून कापून घेण्याचा निर्णय घेण्यात आला आहे त्या विरोधात महाराष्ट्रातील शेतकरी संघटना आक्रमक झाल्याचे पहावयास मिळते. अशाप्रकारे गेले अनेक शतके असंघटित

असलेल्या शेतकऱ्यांना संघटित करून त्यांच्या श्रमाला किंवा कष्टाला योग्य मोबदला मिळवून देण्याचे काम शेतकऱ्यांच्या विविध संघटना करत आहेत. त्यामुळेच शेतकऱ्यांना आपल्या जीवनामध्ये थोड्याफार प्रमाणात आशेचा किरण दिसतो आहे. असे असले तरी अन्यायी सरकार शेतकऱ्यांची आंदोलनही कशाप्रकारे चिरडून टाकते हे गेल्या वर्षभर दिल्लीमध्ये सुरू असलेल्या शेतकरी आंदोलनाच्या निमित्ताने जगभरातील जनतेला पहावयास मिळाले आहे. सर्व प्रकारचे व्यवसाय करणाऱ्या लोकांच्या भक्कम संघटना असतात आणि त्या आपले प्रश्न सोडविण्यासाठी चांगले व्यासपीठ तयार करतात. भारतामध्ये शेतकऱ्यांची चळवळ उदयास आली असली तरी ती अजून भक्कम पायावर उभी राहण्याची गरज आहे असे वाटते.

संदर्भ साधने

1. Narain V.A., Social History of Modern India, Meerut Meenakshi Prakashan, 1972.
2. डॉ. अनिल कठारे, आधुनिक महाराष्ट्राचा इतिहास, विद्या बॉक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद, 2009
3. घनश्याम शहा, भारतातील सामाजिक चळवळी, सेज प्रकाशन दिल्ली 2004
4. एम. एस. राव, भारतातील सामाजिक चळवळी, मनोहर पब्लिकेशन 2000
5. प्राची चिकटे, भारतातील सामाजिक चळवळी, डायमंड प्रकाशन, पुणे 2008

UGC CARE LISTE
ISSN No.239

संशोधक

● वर्ष : ९० ● मार्च २०२२ ● पुरवणी मराठी विशेषां

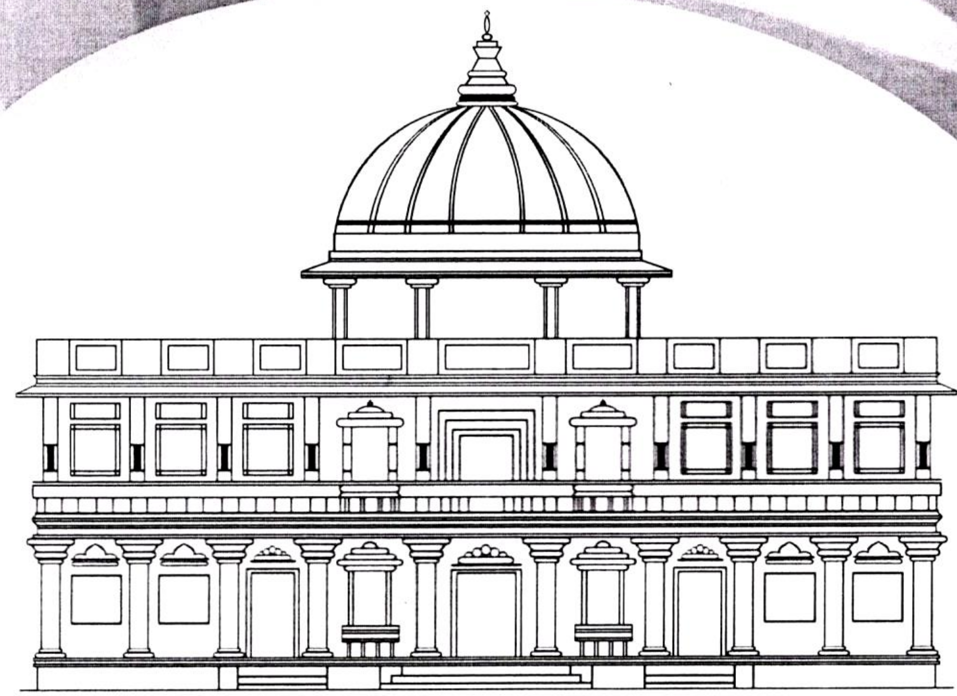

स्थापना : ९ जानेवारी [illegible]

इतिहासाचार्य वि. का.राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे

अनुक्रमणिका

१ स्वतंत्रता के बाद बौद्धो के जीवन में सामाजिक परिवर्तन
- डॉ.प्रमोद मेश्राम, पाचल, ता.राजापूर, जि.रत्नागिरी ---------- १०

२ स्वातंत्र्योत्तर कालखंडातील साहित्य प्रवाहाची वाटचाल
- डॉ. विकास पाटील, पाचल, ता.राजापूर, जि.रत्नागिरी ---------- १५

३ स्वातंत्र्योत्तर कालखंडातील मराठी साहित्यातील दलित नाटक
- डॉ.बळवंत दाभाडे, पाचल, ता.राजापूर, जि.रत्नागिरी ---------- २१

४ स्वातंत्र्यानंतरचा रायगड जिल्ह्यातील आदिवासी समाजातील ठाकर समाजाच्या आर्थिक स्थितीचा अभ्यास (२०१० ते २०१५) - डॉ.सुधीर वाघमारे, पाचल, ता.राजापूर, जि.रत्नागिरी ---------- २६

५ स्वातंत्र्योत्तर भारतातील शेतकरी चळवळीचा विकास
- डॉ.अशोक पाटील, पाचल, ता.राजापूर, जि.रत्नागिरी ---------- ३१

६ भारतीय स्वातंत्र्योत्तरकालीन ग्रंथालयातील नवे प्रवाहः एक अभ्यास
- डॉ.जयंत मेश्राम, रिसोड, जि.वाशिम ---------- ३६

७ स्वांतत्र्योत्तर काळातील वाढते शहरीकरण
- डॉ. प्रतिभा देसाई, गारगोटी, ता.भुदरगड, जि.कोल्हापूर ---------- ३८

८ स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात सार्वजनिक व शैक्षणिक ग्रंथालयांचा विकास
- डॉ. शशिकांत वानखडे, आर्णी, जि.यवतमाळ ---------- ४२

९ स्वातंत्र्योत्तर हिंदी पत्रकारिता
- डॉ.संतोष रायबोले, फोंडाघाट, जि.सिंधुदुर्ग ---------- ४७

१० स्वातंत्र्यप्राप्ती आणि सुरेश भट
- डॉ. चैनलाल राणे, गोरेगाव, जि.गोंदिया ---------- ५१

११ डॉ. एस. आर. रंगनाथन यांच्या ग्रंथालयशास्त्राच्या पाचव्या सिद्धांतानुसार महाविद्यालयीन ग्रंथालयातील ग्रंथसंख्येत झालेली वाढ : एक अभ्यास
- अंबादास खिलारे, डॉ.दिलीप मेस्त्री, पनवेल, नवी मुंबई ---------- ५५

१२ मानवी हक्क व दलित कविता
- डॉ. नरेंद्र घरत, डॉ.कविता लुटे, नागपूर ---------- ५८

१३ स्वातंत्रोत्तर भारतीय शिक्षण व्यवस्थेवर महात्मा गांधींचा प्रभाव
- डॉ.नंदकिशोर मने, गडचिरोली ---------- ६४

१४ भारतीय ग्रंथालय कायदे : महाराष्ट्र सार्वजनिक ग्रंथालय कायदा १९६७ चे सार्वजनिक ग्रंथालय विकासात महत्त्व - अनंत थोरात, रोहा, जि.रायगड ---------- ६८

१५ स्वातंत्रोत्तर काल मे महिला सशक्तिकरण एवं शिक्षा का महत्व
- डॉ.रजनी वाढई, गडचिरोली ---------- ७५

१६ स्वातंत्र्योत्तर महाराष्ट्राच्या जडणघडणीत दैनिक संचार'चे संपादक रंगा वैद्य यांचे योगदान
- शंकर पवार, कोल्हापूर ---------- ७९

१७ स्वातंत्रोत्तर भारतातील आदिवासींची स्थिती, संविधानिक तरतुदी व कायदे
- डॉ.नरेश मडावी, गडचिरोली. ---------- ८४

ISSN No. 2394-5990

स्वातंत्र्योत्तर भारतातील शेतकरी चळवळीचा विकास

डॉ. अशोक ज्ञानदेव पाटील
श्री. मनोहर हरी खापणे महाविद्यालय,
पाचल, ता.राजापूर, जि.रत्नागिरी.
मो.९४२३८३१८१२, ईमेल : Email adpatil24gmail.com

गोषवारा :

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर भारतामध्ये अनेक चळवळींचा उदय झाला त्यापैकी शेतकरी चळवळ ही एक महत्त्वाची चळवळ आहे. भारतातील शेतकरी आंदोलने किंवा शेतकरी चळवळी या अचानक उद्भवलेल्या नसून त्या पाठीमागे शेती क्षेत्रातील असंख्य समस्या कारणीभूत ठरलेल्या आहेत. स्वातंत्र्योत्तर काळात मुख्यतः १९७० नंतर भारतात मोठ्या प्रमाणात शेतकरी आंदोलने झाली. या आंदोलनामधून शेतकऱ्यांनी प्रभावीपणे आपल्या मागण्या राजकीय पातळीवर मांडुन नव्या बदलाला चालना देण्याचे काम केले. हरित क्रांती व आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर होऊन उत्पादनामध्ये चांगली वाढ झाली, मात्र केवळ उत्पादन वाढून चालणार नव्हते तर शेतकऱ्यांच्या आधुनिक काळाबरोबर उदयास आलेल्या नवीन समस्या सोडवणे तितकेच गरजेचे होते. याकडे सरकारने लक्ष न दिल्यामुळे सुरुवातीपासूनच सरकारच्या विरोधात आपल्या विविध मागण्यांसाठी शेतकऱ्यांनी चळवळी केल्या. १९७३ मध्ये डाव्या पक्षांनी शेतकऱ्यांना संघटित करून आंदोलने सुरू केली. त्यासाठी त्याने शेतकरी आंदोलनामध्ये ग्रामीण जनता आणि कामगारांना एकत्र आणण्याचे काम केले. केरळमधील काही भागात औद्योगीकरणातील कामगार संघटनांनी शेतकरी चळवळीला पाठिंबा दिल्याचे दिसून येते. गिरणी कामगार आणि शेतमजूर यांच्यामध्ये संघटना बांधण्याचे प्रयत्न तेलंगणा आणि नक्सलाईट चळवळीमध्ये झाल्याचे दिसून येते. ग्रामीण भारतामध्ये सुरू असलेल्या या शेतकरी चळवळीत महिलांचा सहभाग बहुसंख्येने होता. सरकारकडे या संघटनांनी केलेल्या मागण्यापैकी काही मागण्या मान्य झाल्या तर काहींकडे सरकारने दुर्लक्ष केले. अलीकडील काळातील शेतकरी संघटना राजकीय पक्ष्यांच्या आश्रयाने उदयास येऊन त्यांची वाटचाल सुरू झाली. महाराष्ट्रातील शेतकऱ्यांचा खरा आधार म्हणून शेतकरी कामगार पक्ष उदयास आला होता. १९८०च्या दशकामध्ये महाराष्ट्रातील शेतकरी संघटना जास्त आक्रमक होऊन त्यांनी आपल्या मागण्यांसाठी आंदोलनाचे स्वरूप बदलले. शेतकऱ्यांचे नेतृत्व करणारे अनेक नेते १९८० ते ९० या काळात महाराष्ट्रात उदयास आले. महाराष्ट्रातील सहकार उद्योगांनी शेतकऱ्यांची मोठ्या प्रमाणात चाललेली पिळवणूक थोपवण्यासाठी व शेतकऱ्यांना कर्जमुक्ती मिळवून देण्यासाठी या आंदोलनाचा उपयोग झाला. स्वातंत्र्यपूर्व काळामध्ये भारतीय शेतकरी केवळ उदरनिर्वाहासाठी शेती हा व्यवसाय करत होता मात्र स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर शेतकरी चळवळीमुळे शेतीकडे भारतीय शेतकरी व्यवसाय म्हणून पाहू लागला. त्यामुळे त्याची थोड्याफार प्रमाणात आर्थिक प्रगती सुरू झाली होती. शेतकरी संघटनेच्या निमित्ताने अनेक संघटनेचे नेते राजकीय जीवनामध्ये पदार्पण करू शकले, याचे उत्तम उदाहरण म्हणून राजू शेट्टी या शेतकरी नेत्याकडे पाहता येईल. गेले अनेक शतके असंघटित असलेल्या शेतकऱ्यांना संघटित करून त्यांच्या श्रमाला किंवा कष्टाला योग्य मोबदला मिळवून देण्याचे काम शेतकऱ्यांच्या विविध संघटना करत आहेत. अन्यायी सरकार शेतकऱ्यांची आंदोलनही कशाप्रकारे चिरडून टाकण्याचा प्रयत्न करते हे गेल्या वर्षभर दिल्लीमध्ये सुरू असलेल्या शेतकरी आंदोलनाच्या निमित्ताने जगभरातील जनतेला पहावयास मिळाले आहे. असे असले तरी कृषी कायदे मागे घेण्याचा निर्णय सरकारला घ्यावा लागला हे शेतकरी आंदोलनाचे यश आहे असे म्हणावे लागेल. भारतामध्ये शेतकऱ्यांची चळवळ उदयास आली असली तरी ती अजून भक्कम पायावर उभी राहण्याची गरज आहे असे वाटते.

बीज शब्द : शेतकरी चळवळ, शेतकरी आंदोलने, भारतातील शेतकरी

विषय परिचय :-

प्राचीन काळापासून भारत हा कृषिप्रधान देश म्हणून ओळखला जातो मात्र या देशांमध्ये शेती करणाऱ्या शेतकरी समाजाची परिस्थिती प्राचीन काळापासून ते स्वातंत्र्यापर्यंत अतिशय दयनीय असलेली दिसून येते. प्राचीन व मध्ययुगीन काळात तत्कालीन राज्यकर्त्यांनी शेतकऱ्यांचे प्रश्न सोडवण्यासाठी प्रयत्न केले नाहीत. त्यामुळे त्यांना तत्कालीन राज्यकर्त्यांच्या विरोधात संघर्ष करावा लागला. स्वातंत्र्यपूर्व काळात सुमारे ७० ते ७५ टक्के लोकांचा उदरनिर्वाह शेती या

व्यवसायावर अवलंबून होता मात्र या व्यवसायाकडे अपवादात्मक राज्यकर्त्यांनी लक्ष दिले. त्यामुळे त्यांची परिस्थिती फारशी सुधारली नाही. इंग्रजांच्या काळात ६५ ते ७० टक्के असलेला शेतकरी समाज अनेक समस्यांना तोंड देत होता. इंग्रजांनी शेतकऱ्यांच्या दु:खाकडे कधी पाहिले नाही इ. स. १९४७ मध्ये भारताला देशाला स्वातंत्र्य मिळाले आणि भारतीय शेतकऱ्यांच्या आकांक्षा पल्लवित झाल्या. स्वातंत्र्यानंतर शेतकऱ्यांची परिस्थिती सुधारेल अशी अपेक्षा होती. मात्र शेतकऱ्यांच्या पदरी निराशा आली. देशाला स्वातंत्र्य मिळून सात दशके झाली आणि देशाची औद्योगिक प्रगती नोंद घेण्याइतपत झाली असली तरी देशातील ६३% जनता मात्र आजही जगण्यासाठी शेती उत्पादनावरच अवलंबून आहे १९६० नंतर शेतकरी बाजाराच्या मागणीनुसार शेती उत्पादन घेऊ लागले तेव्हापासून त्यांच्यातील असंतोष वाढण्यास सुरुवात झाली. देशाचे पहिले पंतप्रधान पं.नेहरू व त्यांच्यानंतर शास्त्रीजीनी केलेल्या प्रयत्नाने शेतकऱ्यांचे समाधान झाले नाही. त्यामुळे स्वातंत्र्योत्तर काळात मुख्यतः १९७० नंतर भारतात मोठ्या प्रमाणात शेतकरी आंदोलने झाली. या आंदोलनामधून शेतकऱ्यांनी प्रभावीपणे आपल्या मागण्या राजकीय पातळीवर मांडुन नव्या बदलाला चालना देण्याचे काम केले. १९७० पासून सुरु असलेली हे आंदोलन आजही उग्र रूप धारण केलेली पहावयास मिळतात. कारण शेती क्षेत्रात दिवसेंदिवस नवनवीन समस्या उदयास येत असून असून त्या समस्यांचा शेतकऱ्यांच्या जीवनावर गंभीर परिणाम होत आहे. त्यामुळे शेतकरी वर्गाला चळवळ किंवा आंदोलन करण्याशिवाय पर्याय राहिलेला नाही.

संशोधन लेखाची उद्दिष्टे :-

१. भारतीय शेतकऱ्यांच्या समस्या जाणून घेणे.

२. भारतीय शेतकरी चळवळीचा इतिहास समजून घेणे.

३. शेतकरी चळवळीचा समाजावर समाजावर झालेला परिणाम अभ्यासणे.

शेतकरी चळवळीची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी :-

मध्ययुगाच्या अखेरीला भारतावर ब्रिटिश साम्राज्यवाद्यांचे राजकीय वर्चस्व प्रस्थापित झाले होते. व्यापारासाठी आलेल्या इंग्रजांनी या देशावर आपली राजकीय सत्ता स्थापन करून भारताचे आर्थिक शोषण चालविले होते. त्यांच्या आर्थिक शोषणाला मोठ्या प्रमाणात या देशातील शेतकरी वर्ग बळी पडला, त्यामुळे त्यांनी इंग्रजांच्या विरोधात अनेक उठाव केले. या उठावांचे उद्दिष्ट हे ब्रिटिशांची हकालपट्टी करून पूर्वीचे सरकार परत आणणे किंवा पूर्वीचे शेती व्यवहार पुनर्स्थापित करणे असे होते. ईस्ट इंडिया कंपनीच्या अधिकाऱ्यांकडून सारा वसुलीच्या निमित्ताने शेतकऱ्यांची मोठ्या प्रमाणात पिळवणूक केली जात होती. त्यामुळे इंग्रजांच्या विरोधात शेतकऱ्यांनी केलेल्या सुमारे २९ उठावाची नोंद ऐतिहासिक कागदपत्रांमध्ये पहावयास मिळते. आयोध्या प्रांत, उत्तर कर्नाटक, मलबार, महाराष्ट्र, बंगाल, बिहार, हरियाणा, इत्यादी प्रांतांमध्ये इंग्रज राज्यकर्त्यांच्या विरोधात शेतकऱ्यांनी सामूहिक उठाव केले होते.

महाराष्ट्रामध्ये पेशवाईच्या अस्तानंतर ब्रिटिश राजवट उदयास आली होती. या राजवटीच्या काळात शेतकरी व आदिवासी यांनी ब्रिटिशांच्या विरोधात सशस्त्र उठाव केले. त्याची सुरुवात उमाजी नाईक यांच्या नेतृत्वाखाली पुणे जिल्ह्याच्या दक्षिण भागात झालेल्या रामोशाच्या बंडाने झाली. पुणे जिल्ह्यात सुरू झालेली ही चळवळ हळूहळ संपूर्ण महाराष्ट्रात पसरली, मात्र ब्रिटिश आणि ही चळवळ मोडून काढण्यात यश मिळवले. महाराष्ट्रात पडणाऱ्या दुष्काळामुळे सारा वसुलीच्या विरोधात शेतकऱ्यांनी सरकारच्या विरोधात उठाव केले. पुण्यामध्ये स्थाप झालेल्या सार्वजनिक सभेने शेतकऱ्यांचे प्रश्न सोडवण्यासाठ विशेष प्रयत्न केले. महात्मा फुले यांनी शेतकऱ्यांच्या प्रश्नाल वाचा फोडण्यासाठी शेतकऱ्यांचे आसूड हा ग्रंथ लिहिल त्यांनी सत्यशोधक समाजाची स्थापना करून शेतकऱ्यांच आर्थिक व सामाजिक हिताला विरोध करणाऱ्या सरकार सावकार वर्गाला जागृत केले, तरीदेखील शेतकऱ्यांचा प्र सुटला नाही. स्वातंत्र्य आंदोलनाच्या काळात शेतकरी व गांधीजींनी सुरू केलेल्या असहकार व सविनय कायदेभ चळवळीत सामील झाला. जंगल सत्याग्रह करून ब्रिटि सरकारला त्याने विरोध केला होता. ब्रिटिश राजवटीच काळात शेतीचे व्यापारीकरण, दुष्काळ, अन्य सारावसुली, सरकार व सावकारांकडून होणारे शो याविरोधात आवाज उठवण्यासाठी शेतकरी चळवळ उद आली होती.

स्वतंत्र भारतातील शेतकऱ्यांच्या समस्या :-

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर भारतामध्ये अनेक चळवळींचा झाला त्यापैकी शेतकरी चळवळ ही एक महत्त्वाची चळ आहे. ही चळवळ ग्रामीण चळवळ ग्रामीण चळवळ म्हण ओळखली जाते. भारतातील शेतकरी आंदोलने किंवा शे चळवळी या अचानक उद्भवलेल्या नसून त्या पार्श

ISSN No 2394-5990

शेती क्षेत्रातील असंख्य समस्या कारणीभूत ठरलेल्या आहेत. शेतकरी चळवळीला जरी खुप मोठा इतिहास लाभला असला तरी स्वातंत्र्यानंतर मुख्यता १९७० नंतर भारतात मोठ्या प्रमाणात शेतकऱ्यांची आंदोलने झालेली पहावयास मिळतात. शेतकरी चळवळीचे मुख्य कारण म्हणजे शेतकऱ्यांच्या समस्या हे होय. खास करून शेतकऱ्यांमधील अज्ञान, दारिद्र्य, दुष्काळ, पाणीपुरवठ्याची समस्या, कर्जबाजारीपणा, अंधश्रद्धा, निसर्गावर आधारलेली शेती, असंघटित पणा, शेतीमालाच्या साठवणुकीच्या समस्या, नाशवंत शेतीमालाचा प्रश्न, वाढती लोकसंख्या व अपुरी जमीन, नव्या तंत्रज्ञानाचा अभाव व प्रसार, वाढती महागाई, यांतिकीकरण शेतीपूरक व्यवसायाकडे दुर्लक्ष, दलालांकडून होणारी पिळवणूक, बाजार भाव, विजेचा प्रश्न, शासनाची उदासीनता इत्यादी समस्यांनी भारतीय शेतकरी ग्रासलेला आहे. त्यामुळे त्याला सतत आंदोलने करून मार्ग शोधावा लागतो.

स्वातंत्र्योत्तर काळातील प्रमुख शेतकरी चळवळी :-

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर भारतीय शेतकऱ्यांच्या सरकारकडून मोठ्या प्रमाणात अशा अपेक्षा वाढलेल्या होत्या. शासनाकडून शेतकऱ्यांच्या समस्या सहजगत्या सोडवल्या जातील आणि शेतकरी वर्गाला सुखाचे दिवस पहावयास मिळतील अशी शेतकऱ्यांची अपेक्षा होती, मात्र सत्तेवर आलेल्या काँग्रेस सरकार कडून जमीन सुधारणा व शेती विकासासाठी चे मर्यादित प्रयत्न केले गेले. इंदिरा गांधींच्या काळात झालेल्या हरित क्रांतीमुळे शेतीक्षेत्राचा चांगला विकास झाला. आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर होऊन उत्पादनामध्ये चांगली वाढ झाली, मात्र केवळ उत्पादन वाढून चालणार नव्हते तर शेतकऱ्यांच्या आधुनिक काळाबरोबर उदयास आलेल्या नवीन समस्या सोडवणे तितकेच गरजेचे होते. याकडे सरकारने लक्ष न दिल्यामुळे सुरुवातीपासूनच सरकारच्या विरोधात आपल्या विविध मागण्यांसाठी शेतकऱ्यांनी चळवळी केल्या. पंतप्रधान पंडित जवाहरलाल नेहरू यांच्या कारकिर्दीत म्हणजेच १९४७ ते १९६४ पर्यंत शेतकऱ्यांची देशाच्या विविध भागात मोठ्या प्रमाणात आंदोलनं झाली. त्यापैकी पश्चिम बंगालमधील आंदोलन हे प्रमुख आंदोलन म्हणून ओळखले जाते महाराष्ट्रामध्ये १९७० नंतर शेतकरी चळवळीने मोठ्या प्रमाणात जोर धरला होता. १९७३ मध्ये डाव्या पक्षांनी शेतकऱ्यांना संघटित करून रोजगार हमी योजना, कर्ज पुरवठा, गरिबांना घरे, शेतीमालाला योग्य किंमत या मागण्यांसाठी आंदोलने सुरू केली. त्यासाठी त्याने शेतकरी आंदोलनामध्ये ग्रामीण जनता आणि कामगारांना एकत्र आणण्याचे काम केले. मात्र सरकारने त्याला फारशी दाद दिली नाही. केरळमधील काही भागात औद्योगीकरण आतील कामगार संघटनांनी शेतकरी चळवळीला पाठिंबा दिल्याचे दिसून येते. गिरणी कामगार आणि शेतमजूर यांच्यामध्ये संघटना बांधण्याचे प्रयत्न तेलंगणा आणि नक्स लाईट चळवळीमध्ये झाल्याचे दिसून येते ग्रामीण भारतामध्ये सुरू असलेल्या या शेतकरी चळवळीत महिलांचा सहभाग बहुसंख्येने होता मात्र त्याकडे विद्वानांनी फारसे लक्ष दिलेले दिसून येत नाही केरळमधील शेतमजुरांच्या चळवळीमध्ये महिलांनी दिलेल्या योगदानाची दखल श्री. के. पी. कन्नन याने घेतली आहे. हरित क्रांतीनंतर भारतीय शेतीला भांडवलशाही पद्धतीची साथ मिळाल्यामुळे आर्थिक बाजारात शेती क्षेत्राने चांगली मुसंडी मारण्याचा प्रयत्न केला त्यामुळे शेतकरी चळवळी नवे बदल दिसून येऊ लागले. Likadil kalat शेतकरी संघटना राजकीय पक्ष्यांच्या आश्रयाने उदयास येऊन त्यांची वाटचाल सुरू झाली. उदा महाराष्ट्रातील शेतकरी संघटना उत्तर प्रदेशातील किसान युनियन गुजरात मधील खेडूत समाज तामिळनाडू व पंजाब मधील संघटना इत्यादी या संघटनांनी शेतीमालाला किफायतशीर भाव मिळावा शेतीला वेळेवर वीज पुरवठा व्हावा वीज दर माफी मिळावी पाणीपट्टीत माफी मिळाली शेतीला नेहमी पाणी मिळावे सवलतीच्या दारामध्ये कर्जपुरवठा व्हावा शेतकरी कर्जमाफी हवी इत्यादी मागण्या सरकारकडे या संघटनांनी केल्या होत्या त्यापैकी काही मागण्या मान्य झाल्या तर काहींकडे सरकारने दुर्लक्ष केले.

महाराष्ट्रातील शेतकऱ्यांचा खरा आधार म्हणून शेतकरी कामगार पक्ष उदयास आला होता. या पक्षाने रायगड, कोल्हापूर, सोलापूर, सांगली, इत्यादि जिल्ह्यामध्ये शेतकऱ्यांच्या समस्या घेऊन सरकारच्या विरोधात मोठी आंदोलने केली. इ.स. १९८० नंतर पुढील काळात महाराष्ट्रातील शेतकरी चळवळीला खऱ्या अर्थाने भक्कम पणा आला असे म्हटले तर चुकीचे होणार नाही.

शेतकरी संघटनांची विविध आंदोलने :-

१९८०च्या दशकामध्ये महाराष्ट्रातील शेतकरी संघटना जास्त आक्रमक होऊन त्यांनी आपल्या मागण्यांसाठी आंदोलनाचे स्वरूप बदलले. शेतकऱ्यांचे नेतृत्व करणारे अनेक नेते १९८० ते ९० या काळात महाराष्ट्रात उदयास आले त्यांनी विविध प्रकारचे आंदोलने करून सरकारवर दबाव आणण्याचे काम केले. महाराष्ट्रातील प्रमुख पीक

असलेल्या उसाच्या भावाचा प्रश्न [illegible] आंदोलनाला प्रारंभ केला. ऊस आंदोलन [illegible] आंदोलन, दूध आंदोलन, [illegible] आंदोलन, [illegible] आंदोलन, [illegible] शेतकरी [illegible] पाटील, [illegible] शेतकरी नेते या [illegible] महाराष्ट्राच्या [illegible] आपला प्रभाव [illegible] उद्योगांनी शेतकऱ्यांची [illegible] पिळवणूक थांबवण्यासाठी [illegible] झाला. महाराष्ट्रातील शेतकऱ्यांना [illegible] देण्यासाठी या आंदोलनाचा उपयोग झाला.

शेतकरी चळवळीचा परिणाम :-

स्वातंत्र्यपूर्व काळामध्ये भारतीय शेतकरी केवळ उदरनिर्वाहासाठी शेती हा व्यवसाय करत होता मात्र स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर शेतकरी चळवळीमुळे शेतीकडे भारतीय शेतकरी व्यवसाय म्हणून पाहू लागला. त्यामुळे त्याची थोड्याफार प्रमाणात आर्थिक प्रगती सुरू झाली होती. आधुनिक तंत्रज्ञानाचा, विज्ञानाचा व रासायनिक खतांचा उपयोग सुरू होऊन शेती उत्पादनात प्रचंड वाढ झाली. भारतातील अनेक शेतकरी कुटुंबे शेती व्यवसायातच अडकून पडल्यामुळे त्याचा कुटुंबव्यवस्थेवर ताण पडू लागला. कारण कुटुंबातील सदस्यांची संख्या वाढत गेली आणि जमिनीचे क्षेत्र मात्र आहे तेवढेच राहिले, त्यामुळे मिळणाऱ्या शेती उत्पादनातून कुटुंब चालवणे शेतकऱ्यांना अशक्य झाले. परिणामी शेतकऱ्यांच्या जीवनात अनेक सामाजिक व कौटुंबिक समस्या उभ्या राहिल्या. त्या सोडवण्यासाठी शेतकऱ्यांना शेतकरी चळवळीची मदत घ्यावी लागली. शेतकरी चळवळ उदयास आल्यामुळे शेतकऱ्यांच्या उत्पादनाला चांगला बाजार भाऊ मिळू लागला आहे. शेतकऱ्यांची व्यापारी व सावकार व कारखानदारांकडून होणारी पिळवणूक केवळ शेतकरी चळवळीमुळे थांबण्यास मदत झाली आहे. शेतकरी संघटनेच्या निमित्ताने अनेक संघटनेचे नेते राजकीय जीवनामध्ये पदार्पण करू शकले, याचे उत्तम उदाहरण म्हणून राजू शेट्टी या शेतकरी नेत्याकडे पाहता येईल. त्याने आपल्या स्वाभिमानी शेतकरी संघटनेच्या माध्यमातून सहकारी साखर कारखानदारांना व दूध संघांना शेतकऱ्यांची ताकद दाखवण्याचे काम केले. परिणामी उसाला आणि दुधाला चांगला दर मिळण्यामध्ये यश आले आहे. अलीकडील काळात शेतकऱ्यांची वीज बिले साखर [illegible] कापून घेण्याचा निर्णय घेण्यात आला आहे त्या विरोधात महाराष्ट्रातील शेतकरी संघटना आक्रमक झाल्याचे पहावयास मिळते. अशाप्रकारे गेले अनेक शतके असंघटित असलेल्या शेतकऱ्यांना संघटित करून त्यांच्या श्रमाला किंवा कष्टाला योग्य मोबदला मिळवून देण्याचे काम शेतकऱ्यांच्या विविध संघटना करत आहेत. त्यामुळेच शेतकऱ्यांना आपल्या जीवनामध्ये थोड्याफार प्रमाणात आशेचा किरण दिसतो आहे. असे असले तरी अन्यायी सरकार शेतकऱ्यांची आंदोलनही कशाप्रकारे चिरडून टाकण्याचा प्रयत्न करते हे गेल्या वर्षभर दिल्लीमध्ये सुरू असलेल्या शेतकरी आंदोलनाच्या निमित्ताने जगभरातील जनतेला पहावयास मिळाले आहे. टीकेत यांच्या नेतृत्वाखाली झालेले आणि दीर्घ काळ चाललेले शेतकरी आंदोलन सरकारला अखेरीस मोडून काढता आले नाही. तसेच कृषी कायदे मागे घेण्याचा निर्णय सरकारला घ्यावा लागला हे शेतकरी आंदोलनाचे यश आहे असे म्हणावे लागेल. सर्व प्रकारचे व्यवसाय करणाऱ्या लोकांच्या भक्कम संघटन असतात आणि त्या आपले प्रश्न सोडविण्यासाठी चांगले व्यासपीठ तयार करतात. भारतामध्ये शेतकऱ्यांची चळव[illegible] उदयास आली असली तरी ती अजून भक्कम पायावर उ[illegible] राहण्याची गरज आहे असे वाटते.

निष्कर्ष :-

१. भारतातील शेतकरी वर्गाला आपल्या समस्या वि[illegible] प्रश्न सोडविण्यासाठी चळवळ किंवा आंदो[illegible] करण्याशिवाय पर्याय नाही.
२. शेती उत्पादनाला योग्य भाव मिळवून देण्यासाठी शे[illegible] चळवळीचे योगदान मोठे आहे.
३. शेतकऱ्यांनी केलेल्या चळवळीमुळे चळव[illegible] सरकारला त्यांच्या अनेक मागण्या मान्य [illegible] लागल्या आहेत.
४. अनेकदा भारतातील शेतकरी चळवळीला चळ[illegible] कामगार वर्गाचा पाठिंबा मिळाला आहे.
५. शेतकरी चळवळीत शेतकरी चळवळीत पुरुषांच्या[illegible] स्त्रियांनी देखील यांनी देखील सहभाग घेतल[illegible]
६. शेतकरी चळवळीचे भारताच्या राजकारण [illegible] उद्योगावर परिणाम झाला आहे.
७. राजकीय पक्षांच्या आश्रयाने अनेक शेतक[illegible] अलीकडील काळात उदयास आले आहेत[illegible]
८. शेतकरी चळवळीतील काही नेत्यांनी राजक[illegible] करून यश मिळविले आहे.

ISSN No 2394-5990

९. भारतातील इतर इतर चळवळी प्रमाणे शेतकरी चळवळ भक्कम पायावर उभी राहण्याची गरज आहे.

संदर्भ साधने :-

१. Dhanagare D., 1983, Peasant Movements in India, 1920-50, Oxford University Press, Delhi.

२. Kannan K. P., 1998, Rural Proletarian Struggles: Mobilisation and Organisation of Rural Workers in South-West India, Oxford University Press, Delhi.

३. Narain V. A., 1972, Social History of Modern India, Meerut Meenakshi Prakashan.

४. डॉ. अनिल कठारे, २००९, आधुनिक महाराष्ट्राचा इतिहास, विद्या बॉक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद.

५. एम. एस. राव, २०००, भारतातील सामाजिक चळवळी, मनोहर पब्लिकेशन.

६. घनश्याम शहा (अनु.) प्राची चिकटे, २००८, भारतातील सामाजिक चळवळी, डायमंड प्रकाशन, पुणे.

● ● ●